

PAARS II, DE ECHTE TEST MOET NOG KOMEN

KLAAS GROENVELD

Op het moment van schrijven van deze column is de inkt van het regeerakkoord net droog en heeft formateur Kok zojuist het personeel voor het tweede paarse kabinet om zich heen verzameld. Een goed moment om de onderhandelingsresultaten nog eens nader te bezien.

Het tweede paarse regeerakkoord is onder een veel gunstiger economisch gesternte tot stand gekomen dan het eerste. Na een banencreatie van ruim 500.000 was de noodzaak tot diepe ingrepen dit keer veel minder evident dan in 1994. Ook binnen de VVD was de bereidheid daartoe afgenomen, getuige het afschieten van de (op zichzelf zeer verdedigbare) WW-duurverkortings en de individualisering van het wettelijk minimumloon door het partijcongres. Het nieuwe regeerakkoord toont duidelijk de sporen van deze afgenomen *sense of urgency*. In 1994 werd *f* 18 miljard bezuinigd, dit keer 'slechts' *f* 7 miljard. Bovendien lijken de ombuigingen dit keer minder zeker: veel taakstellingen, weinig omvangrijke bezuinigingen die zeker geld in het laatje brengen.

Wat dit betreft, is het jammer dat met de PvdA niet viel te praten over Ontwikkelingssamenwerking. Hoewel de O.S.-begroting dankzij de koppeling aan de economische groei in de komende vier jaar met *f* 1,2 miljard wordt verhoogd, werd elke gulden 'minder meer' als een ondraaglijke bezuiniging afgewezen. Defensie werd daarentegen fors aangeslagen: een bezuiniging van *f* 375 miljoen vanaf het eerste jaar is moeilijk te verteren.

Naast het relatief beperkte ombuigingspakket staat een omvangrijk programma aan meeruitgaven: *f* 9 à 10 miljard. Werd in 1994 *netto f* 14 miljard bezuinigd, dit keer wordt er meer uitgegeven dan bezuinigd. Gevolg is dat het financieringstekort slechts in beperkte mate kan dalen en dat er *netto* slechts *f* 4,5 miljard beschikbaar is voor lastenverlichting. Op de financiële hoofdlijnen heeft de VVD dus concessies moeten doen. De tekortreductie

en de lastenverlichting zijn mager uitgevallen door een gebrek aan evenwicht tussen extra uitgaven en bezuinigingen.

Er zijn ook grote winstpunten. Ten eerste gaan de extra uitgaven bijna geheel naar beleidsterreinen die prioriteit verdienen, zoals de zorgsector, openbare orde, onderwijs en infrastructuur. Ten tweede bevat het regeerakkoord een tamelijk gedetailleerd uitgewerkte belastinghervorming, die tot daling van het midden- en toptarief van 8% zal leiden. Was tien jaar geleden het toptarief nog 72%, nu ligt een maximum-tarief van 52% in het verschiet. Bovendien wordt door een extra belastingfaciliteit voor werkenden de financiële afstand tussen werk en uitkering fors vergroot. Voor de werking van de arbeidsmarkt zal de belastinghervorming dus gunstig zijn.

Maar er zijn natuurlijk ook nadelen. Omdat voor deze belastinghervorming *netto* 'slechts' *f* 5 miljard beschikbaar is, zal een groot deel van de tariefverlaging worden gefinancierd uit verhoging van de BTW en de ecotax en uit beperking van aftrekposten, zoals onder meer het reiskostenforfait (jazeker!).

Ook zal de belastingheffing rond vermogen en vermogensinkomsten ingrijpend worden gewijzigd. Op aandelen, spaartegoeden en onroerende goederen (bedrijfsvermogen en eigen huis uitgezonderd) wordt een forfaitaire rendementsheffing van 1,2% geheven. Daar staat tegenover dat de huidige vermogensbelasting wordt afgeschaft en dat evenmin nog belasting wordt geheven op rente- en dividendinkomsten. Per saldo zal de belastingdruk op vermogen niet toenemen.

Als alle plussen en minnen in samenhang worden bekeken, lijkt het erop dat deze belastinghervorming uiteindelijk een belangrijke structuurverbetering zal zijn. Maar politiek Den Haag hoeft niet op een bloemenhulde van het electoraat te rekenen. De gemiddelde belasting-

betaler in ons land is er nu eenmaal diep van overtuigd dat hij te allen tijde door de fiscus wordt getild. De voordelen van een belastinghervorming worden ongemerkt geïncasseerd; alle nadelen worden breeduit uitgemeten. De eerste boze brieven zijn al binnen.

Een derde winstpunt van het regeerakkoord is dat het budgettaire pakket per saldo binnen de grenzen van behoedzaamheid blijft. Ook indien de jaarlijkse economische groei beperkt blijft tot 2%, zal het beslag van de collectieve uitgaven op de totale economie verder dalen. In 2002 zal de collectieve uitgavenquote minder dan 50% van het Bruto Binnenlands Product bedragen. Sinds 1983, toen het beslag van de collectieve sector nog 66% bedroeg, is zonder meer een prestatie geleverd bij de beheersing van de overheidsuitgaven.

De handhaving van de Zalm-norm moet worden toegejuicht. Deze norm betekent dat de afspraken over de uitgaven bijna geheel onafhankelijk worden gemaakt van de economische groei. Zijn er belastingmeevallers als gevolg van extra economische groei, dan vloeien deze naar het financieringstekort respectievelijk lastenverlichting. Extra uitgaven zijn dan niet aan de orde.

Omdat de Zalm-norm de uitgavenafspraken immuun maakt voor de economische conjunctuur, zorgt zij voor bestuurlijke rust. Voorts is er sprake van behoedzaamheid, omdat in de meerjarencijfers uitgegaan is van gematigde economische groei. Als de economie mee blijft wer-

ken, komt het bereiken van begrotingsevenwicht binnenkort in zicht. Een vaste uitgavennorm betekent ook dat de extra uitgaven mede afhankelijk zijn van de behaalde ombuigingen. Worden bezuinigingen niet behaald, dan kunnen de intensiveringen ook niet doorgaan. Hiermee wordt de zorg over de zachtheid van het ombuigingspakket dus enigszins beperkt. Al met al lijkt het regeerakkoord voldoende budgettaire waarborgen te bevatten om met een redelijk gerust hart aan het tweede paarse avontuur te beginnen.

Een risico voor het kabinet zijn evenwel de wolken die aan de economische horizon verschijnen. Hoewel het Europese continent nog voor een economische impuls kan zorgen, lijken de V.S. en het Verenigd Koninkrijk aan een groeipauze toe te zijn. De situatie in Rusland is uiterst penibel; de crisis in Azië lijkt haar hoogtepunt nog niet te hebben bereikt. Als ook China in het Aziatische moeras wordt gezogen, kunnen de gevolgen zeer ernstig zijn. Hoe dan ook, het is niet onwaarschijnlijk dat het tweede paarse kabinet vroeg of laat met een economische omslag te maken krijgt. Dan zal de paarse samenwerking voor het eerst onder echt moeilijke omstandigheden worden getest.

Dr. K. Groenveld is directeur van de Teldersstichting en lid van de redactie van Liberaal Reveil.

KLONEN: MOGELIJKHEDEN EN PROBLEMEN

Preadvies voor een symposium

Op 9 september organiseert de Teldersstichting in het Haagse hotel Sofitel een symposium over de vragen die worden opgeroepen door de mogelijkheid klonen te maken van dieren en - wellicht ooit - mensen. Voor de bijeenkomst is een preadvies opgesteld, dat, mede gezien het belang en de actualiteit van het onderwerp, hieronder wordt afgedrukt. De tekst is opgesteld door dr. G.A. van der List, die zijn werkzaamheden verrichtte onder begeleiding van een werkgroep van de Teldersstichting, bestaande uit prof.dr. L. Ginjaar (voorzitter), drs. D.J.D. Dees, prof.dr. H.M. Dupuis, dr. K. Groenveld en prof.dr. R.A. Schilperoord. Voor de inhoud van het preadvies is alleen de scribent verantwoordelijk.

In Nederland is momenteel een maatschappelijk debat gaande over de waarde van het kloneren (of, in de volksmond, het klonen). Op verzoek van minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport Borst organiseert het Rathenau-instituut bijeenkomsten waarop van gedachten wordt gewisseld over diverse aspecten van deze doorbraak in de biotechnologie. Maar ook al voordat de overheid in beeld kwam, werd volop gediscussieerd. Over kloneren lijkt welhaast iedereen een mening te hebben.

Duidelijk is inmiddels dat het idee mensen te kloneren veel weerstand wekt. Daarom klinkt alom de roep om een verbod van de techniek, die bij de mens vooralsnog slechts in theorie tot de mogelijkheden behoort. De vraag is echter wat de argumenten zijn om zo'n verbod in te stellen. Waarom zouden liberalen, die individuele keuzevrijheid hoog in het vaandel hebben geschreven, het mensen bijvoorbeeld onmogelijk maken om een kopie van zichzelf te maken? En wat te denken van dierlijke klonen?

DE STAND VAN ZAKEN

Bij 'kloneren' gaat het om een vorm van ongeslachtelijke reproductie, waarbij het kenmerk van de geslachtelijke reproductie, de versmelting van twee geslachtscellen of gameten, achterwege blijft. Het nieuwe organisme is een kopie van slechts één organisme. Ongeslachtelijke voortplanting is in de natuur vrij gewoon. Zo worden door middel van stekken nakomelingen verkregen die dezelfde erfactoren bezitten als de oorspronkelijke plant. Aardappelplassen en fruitbomen worden voornamelijk ongeslachtelijk voortgeplant. Bij mensen en dieren is het uiteraard geheel anders.

Eind jaren zeventig veroorzaakte de Amerikaanse journalist David Rorvik opschudding door de bewering in zijn boek *In his image. The cloning of a man* dat hij getuige was geweest van de fabricage van een menselijke kloon. Het werkelijkheidsgehalte van het verhaal van Rorvik werd echter door velen betwijfeld. Bij de meeste wetenschapsmensen leefde in feite gedurende lange tijd de opvatting dat het creëren van supermensen of het maken van menselijke klonen niet tot de mogelijkheden behoort. Maar de laatste tijd heeft een aantal doorbraken op biologisch vlak plaatsgevonden dat dit wetenschappelijke ongelooft op losse schroeven heeft gezet.

Zo lieten in februari 1997 Schotse onderzoekers van het Roslin Instituut en het bedrijf PPL Therapeutics trots weten dat zij er als eersten in geslaagd waren een zoogdier te kloneren. Het bleek mogelijk om een lichaamscel uit een schaap te nemen, deze cel in het laboratorium te vermeerderen en vervolgens een geïsoleerde kern uit een van de cellen samen te smelten met een onbevuchte eicel. De eicel afkomstig van een ander schaap was vooraf van zijn eigen kern ontdaan. De aldus verkregen eicel met de getransplanteerde kern groeide in het laboratorium uit tot een embryo, dat werd geïmplanteerd in

de baarmoeder van een draagschaap. Zo werd het schaapje Dolly geboren dat tot een gezond volwassen schaap opgroeide en, met uitzondering van de genen die in mitochondrieën aanwezig zijn, genetisch gelijk was aan de moederschaap waaruit de getransplanteerde kern afkomstig was.

Na het schaap Dolly presenteerden de Schotten in juli Polly, een gekloneerd schaap met een menselijk gen. De onderzoekers hadden de klonertechniek gecombineerd met een andere moderne techniek, genetische manipulatie. In bindweefselcellen van een schapefoetus werd een menselijk gen geplaatst. Deze genetisch gemanipuleerde cellen werden versmolten met een eicel waaruit de celkern was verwijderd. Vervolgens werden de versmolten cellen in een draagmoeder geplaatst, waar ze uitgroeiden tot vijf levensvatbare schapen: Polly en haar vier zusjes. Ian Wilmut, een van de onderzoekers van het Roslin Instituut, beweerde dat zijn techniek, die inmiddels ook bij muizen met succes is toegepast, in principe ook voor mensen bruikbaar is. Begin dit jaar kondigde de Amerikaanse professor Richard Seed aan mensen te gaan kloneren in zijn privé-kliniek. De Rael-beweging heeft op de Bahama's het bedrijf Clonaid Ltd opgericht, dat naar eigen zeggen over een jaar of twee in staat zal zijn mensen te kloneren (kosten: vierhonderdduizend gulden).

Dolly en Polly leiden tot een heftig, vaak emotioneel debat over de voors en tegens van kloneren van mensen, dat nu dichterbij lijkt dan lang werd gedacht. De tegenstanders domineren het debat en hebben de standpunten van de meeste regeringen en internationale organisaties sterk beïnvloed. Hiroshi Nakajima, directeur-generaal van de Wereldgezondheidsorganisatie (WHO), heeft bijvoorbeeld aangedrongen op een verbod op het kloneren van mensen. De WHO acht het ethisch onacceptabel, onder andere omdat het de waardigheid van het individu zou aantasten. En de Unesco heeft een 'universele verklaring over het menselijk genoom en de mensenrechten' aangenomen, waarin het kloneren van mensen nadrukkelijk wordt verboden. 'Het unieke karakter en de diversiteit van mensen moeten worden gerespecteerd, ongeacht hun genetische karakteristieken', stelt de Unesco.

Voorts heeft de Amerikaanse federatie van experimenteel biologen zichzelf een vijf jaar durend verbod opgelegd op het kloneren van mensen. De federatie wilde

het publiek met dit moratorium verzekeren dat de 52.000 aangesloten biologen geen plannen in die richting hebben. In hun verklaring van oktober 1997 werd het kloneren van mensen onethisch en laakbaar genoemd. De biologen maakten een uitzondering voor het gebruik van klonertechnieken in laboratoriumonderzoek. Door dit onderzoek, waarbij menselijke embryo's worden gebruikt, kunnen onder meer nieuwe implantatiemogelijkheden worden ontwikkeld, zeggen de biologen, die zich keren tegen een totale ban op kloneren.

President Clinton heeft voorgesteld een vijfjarig verbod af te kondigen op het met overheidssubsidie geboren laten worden van menselijke klonen. Kloneren heeft het potentieel om de heilige familieverbanden in het hart van onze samenleving te bedreigen, liet hij weten. 'Ik zie deze wet als een herbevestiging van het door ons gekoesterde mirakel van het menselijke leven en de door God gegeven individualiteit die iedere persoon bezit.' Uit een door het weekblad *Time* gehouden opinieonderzoek bleek dat 75% van de Amerikanen een afkeer had van kloneren. Slechts 14% van de Amerikanen vond kloneren van mensen een goede zaak.

Engeland, Frankrijk, Noorwegen en Duitsland hadden al direct na de introductie van Dolly een verbod op het kloneren van mensen afgekondigd. De Nederlandse regering besloot in januari van dit jaar het additionele protocol bij het Verdrag inzake de mensenrechten en de biogeneeskunde van de Raad van Europa te tekenen, een protocol dat het kloneren van mensen verbiedt. De Tweede Kamer heeft unaniem met zo'n verbod ingestemd.

DE BEZWAREN TEGEN KLONEREN

Vele bezwaren zijn inmiddels tegen het kloneren van mensen aangevoerd. Laten we er een paar bekijken.

Het eerste bezwaar is religieus geïnspireerd. Er zijn bepaalde natuurlijke of door God gegeven grenzen die de mens niet mag overschrijden. Het idee van kloneren, stelt de Nijmeegse filosoof Hub Zwart, raakt aan de menselijke hoogmoed, aan de drang onsterfelijk te zijn. De mens lijkt taken van God te kunnen overnemen, wat niet ongestraft kan blijven. De mens moet niet proberen 'beter dan God' te zijn en zichzelf met behulp van allerlei technische ingrepen trachten te vervolmaken. (In religieuze kring bestaat er trouwens geen volstrekte unanimitéit over de

verwerpelijkheid van kloneren. Rabbijn Evers heeft betoogd dat we via kloneren slechts kopiëren wat er al is, en dat het daarom niet in strijd is met de joodse traditie. Sterker nog: door dergelijke grensverleggende wetenschappelijke ontwikkelingen beseft men nog eens 'de grootheid van de Schepper, reden temeer om te buigen voor Zijn troon'.)

Een ander bezwaar verwijst naar het belang van de diversiteit van mensen, die door kloneren zou worden bedreigd. Zo heeft de brede DNA-commissie, een commissie die onder voorzitterschap van dr. Oele in 1983 rapporteerde over de recombinant DNA-technologie, het standpunt ingenomen dat het kloneren van mensen (indien mogelijk) 'in de toekomst uitgesloten dient te worden. De variatie en variabiliteit van erfelijke kenmerken zijn immers de noodzakelijke voorwaarden voor een menselijke samenleving.'

Ook het belang van de uniciteit van de mens wordt in de discussie vaak benadrukt. In het geschrift *Gentechnologie. Een liberale visie* bijvoorbeeld werd de uniciteit van het leven als belangrijkste argument tegen kloneren gebruikt. In artikel 2 van de Beginselverklaring van de VVD staat te lezen dat elke mens een 'unieke persoonlijkheid' is, die daarom de mogelijkheid moet hebben zich met besef van zijn verantwoordelijkheid voor anderen, de gemeenschap en de omgeving waarin hij leeft, te ontplooien naar eigen aard, aanleg en levensovertuiging. Voor de werkgroep van de Teldersstichting was toen de uniciteit van het leven niet alleen een feit, maar ook een liberale norm. Het ontstaan van identieke mensen werd als strijdig met dit uitgangspunt beschouwd.

Vaak wordt ook verwezen naar de problematische kanten van het bestaan van een kloon. Een probleem van een kloon, zo betoogt de christen-democraat Klop, is dat zij per definitie maar één ouder heeft. Een kind dient echter twee ouders te hebben om uit te kunnen groeien tot een volwaardige menselijke persoonlijkheid. Een goede opvoeding vergt de actieve aanwezigheid van beide biologische ouders. Dat dit soms onverhoopt niet het geval kan zijn, zet de regel niet opzij. Welbewust een kind creëren dat niet twee ouders heeft, is moreel onaanvaardbaar. Dat is het voornaamste morele bezwaar tegen klonen, aldus Klop.

Een probleem kan ook het zelfbeeld van de kloon

vormen. De samenleving zou tegen een kloon kunnen aankijken als een 'kopie' en haar minderwaardig kunnen vinden. In feite bestaat er al een soort klonen, namelijk eeneiige tweelingen, maar het gaat hier om synchroon, gelijktijdig ontstane 'klonen'. Hoe zit het met de 'diachrone' klonen, klonen van een vader of moeder? Hoe zullen diachrone klonen het feit beleven dat ze genetisch identiek zijn aan de gekloneerde ouder?

Een laatste bezwaar dat hier genoemd kan worden, is de mogelijkheid van misbruik. De techniek van het klonen kan de kwaadwillenden in de maatschappij de kans bieden kwaadaardige superwezens te creëren. Niet alleen Einstein en Claudia Schiffer kunnen worden gekopieerd, maar ook Adolf Hitler (men denke aan het boek *The boys from Brazil* van Ira Levin).

DE BEZWAREN MET LIBERALE MAATSTAVEN BEOORDEELD

Liberalen hechten sterk aan de waarde van de individuele vrijheid. Deze vrijheid houdt in dat men zelf mag beslissen over eventuele voortplanting. Zij zou ook kunnen impliceren dat men de mogelijkheid dient te hebben zichzelf te laten kopiëren. Toch zullen de meesten van hen zich niet aangesproken voelen door de visie van Amerikaanse libertariërs dat iedere staatsburger zich, met welke technische hulpmiddelen dan ook, moet kunnen voortplanten, omdat het recht tot voortplanting nu eenmaal in de Grondwet is vastgelegd. Sommige bezwaren die tegen kloneren worden aangevoerd, zijn namelijk reëel.

Het argument dat er bepaalde magische grenzen zijn die niet overschreden mogen worden, zal liberalen overigens niet zo aanspreken. Het valt moeilijk in te zien waarom het principieel verkeerd zou zijn natuurlijke barrières te slijten of nieuwe organismen te creëren. De hele geneeskunde is in feite een ingreep in de natuur, in Gods Schepping zo men wil, om de kwaliteit van het leven te vergroten. Antibiotica, transplantaties, operaties, bloedtransfusies, plastische chirurgie: met het gebruik van al deze middelen maakt men duidelijk dat men de natuur niet vanzelfsprekend haar gang wil laten gaan.

Ook het argument van de uniciteit lijkt goed beschouwd niet zo sterk. Het splitsen van bevruchte eicellen komt spontaan in de natuur voor, namelijk bij

eeneige tweelingen. Waarom zou de mens niet mogen wat de 'schepping' wel doet? Zijn Ronald en Frank de Boer minderwaardige mensen? De persoonlijkheid van een mens wordt zeker niet alleen bepaald door zijn genen. Hoe een mens zich ontwikkelt, hangt af van een ingewikkeld samenspel van *nature* en *nurture*, van natuurlijke aanleg en van omgevingsfactoren. Een kloon van Saddam Hoessein die in Spakenburg opgroeit, zal hoogstwaarschijnlijk niet hetzelfde gedrag als de Iraakse dictator ten toon gaan spreiden. Een individu is meer dan zijn genetisch materiaal.

Voorts betekent kloneren pas een gevaar voor de diversiteit van de mensheid als het massaal zal gebeuren. Er bestaat echter niet zoveel aanleiding te geloven dat hele volksstammen voor deze techniek zullen kiezen. Het zou in de eerste plaats een toevlucht zijn voor paren (heteroseksueel of homoseksueel) die tot hun leedwezen geen kinderen kunnen krijgen. Sommige wetenschappers zien in kloneren de logische volgende stap in het proces van kunstmatige inseminatie, IVF en het toedienen van vruchtbaarheidsbevorderende middelen.

De bezwaren die Klop aanvoert tegen kloneren, spruiten voort uit een ideaalbeeld van het traditionele gezin. Lawrence Tribe heeft terecht opgemerkt dat dergelijke argumenten voor een klonerverbod berusten op de gedachte dat het onnatuurlijk is om de conventionele banden tussen traditionele, heteroseksuele verbintnissen en opvoeden van nieuw leven te verbreken. Als zo'n idee wortel schiet, zou dat volgens Tribe een onaangename ontwikkeling zijn voor lesbiennes, homo's en anderen die hun erotische en romantische gevoelens en het krijgen van kinderen, met alle lusten en lasten van dien, op onconventionele manieren combineren. Voor diegenen die adoptie van kinderen door homoparen accepteren, zal het bezwaar van Klop tegen kloneren niet doorslaggevend zijn.

Het cruciale bezwaar tegen kloneren ligt evenwel bij de belangen van de kloon zelf, dat wil zeggen van het kind dat door de nieuwe techniek wordt geschapen. Zoals Jan Vorstenbosch en Ronno Tramper het in een artikel in de *Staatscourant* formuleerden: 'Voorop staat (...) het belang van een kind om met een (relatief) open agenda en een onproblematische identiteit het leven in te gaan. Er zijn goede redenen om aan te nemen dat dit belang bij ge-

kloonde kinderen in het gedrang komt. Zij zijn letterlijk erfelijk belast met verwachtingen en zullen wellicht grote moeite hebben zichzelf serieus te nemen. Voor velen is het essentieel dat een kind geen middel is voor welk doel dan ook, maar een doel op zich dat ook als zodanig ter wereld komt en gewaardeerd wordt. Als iemand zichzelf wil klonen, respecteert hij dit morele uitgangspunt niet, maar ziet hij een menselijk individu alleen als instrument voor het vervullen van zijn eigen wensen of doelstellingen. Het problematische aan dit argument is dat er bij de kindervens altijd wel een zekere mate van eigenbelang in het geding is. Zo willen ouders vaak iets van zichzelf in hun kinderen terugzien, reden waarom het hebben van een eigen kind en niet een adoptief kind, nog steeds favoriet is. Maar het valt te verdedigen dat bij de wens naar een kloon de wijzer wel erg doorschiet.' Met het toestaan of beschikbaar stellen van klonertechnieken zou de maatschappij een moreel onwenselijke ontwikkeling rond de voortplanting stimuleren, zoals de onderschikking van toekomstig individueel leven aan de wensen van ouders en de maatschappij, de devaluatie van de menselijke eigenheid en waardigheid, de steeds grotere afhankelijkheid van de technologie en het verlies van normale relaties tussen ouders en kinderen. De wens die ontwikkeling niet te bevorderen vormt voldoende reden om kloneren niet toe te staan.

KLONEREN IN DE DIERENWERELD

Kloneren van mensen is een toekomstbeeld. Kloneren van dieren ligt echter aanzienlijk dichterbij. De techniek, zo legt Pieter van Dooren uit, kan worden gebruikt om de 'ideale' boerderijdieren in grote aantallen te vermenigvuldigen. Gekloonde dieren groeien volgens hetzelfde ritme, hebben identieke voedselbehoeften, geven melk van dezelfde kwaliteit, zijn tegelijk loops, zijn tegelijk slachtrijs. De bedrijfsvoering wordt er met dergelijke kuddes voor boeren een stuk eenvoudiger op.

Tevens kan het profijtelijk zijn genetisch gemanipuleerde dieren te kloneren ten behoeve van de productie van medicijnen. Zo bevat de melk van het gekloneerde schaap Polly eiwitten die gebruikt kunnen worden bij de bestrijding van hemofilie. Daarom ook betoogde de Nederlandse Vereniging van Hemofiliepatiënten op de hoorzitting van het Rathenau-instituut dat op termijn de

productie van eiwitten in de melk van transgene dieren een oplossing kan bieden voor de behandeling van ziekten die nu niet, moeilijk of alleen tegen hoge maatschappelijke kosten te behandelen zijn. De overheid dient volgens de vereniging garanties te scheppen voor een gereguleerde toepassing van kloneren ten behoeve van verdere ontwikkeling van met name medische toepassingen.

In Nederland heeft de vorige minister van Landbouw Van Aartsen echter het Leidse bedrijf Pharming verboden runderen te kloneren. De minister baseerde zijn besluit op een advies van de Commissie Biotechnologie bij Dieren, die het kloneren van transgene koeien niet van substantieel belang achtte 'zolang niet uit onderzoek is gebleken dat de biomedische eiwitten, te produceren door de aanvrager, belangrijke voordelen bieden boven eiwitten geproduceerd langs alternatieve productiewegen'.

Dieren hebben een intrinsieke waarde en zijn een object van morele zorg. Daarom is het goed steeds kritisch te bekijken of wij dieren geen onnodig leed toebrengen. De vraag is echter of bij kloneren sprake is van onnodig leed. Zoals Plasterk, die in de Commissie Biotechnologie bij Dieren het minderheidsstandpunt aannam, vaststelt, is dankzij het kloneren een geringer aantal dieren nodig voor het ontwikkelen van een kudde transgene dieren. Als men het aantal proefdieren wil terugdringen, is deze methode dus in feite te verkiezen. Bovendien is het merkwaardig, stelt Plasterk, dat je in Nederland wel varkensharten aan je hond mag voeren, maar geen kopieën van dieren mag maken terwille van medicijnen.

Dieren hebben rechten, maar kunnen niet op één lijn worden gesteld met mensen. Het afwijzen van het kloneren van mensen betekent derhalve niet automatisch het afwijzen van het kloneren van dieren. Als niet aannemelijk gemaakt kan worden dat dieren onnodig leed wordt berokkend, kan kloneren in de dierenwereld een nuttige, ethisch verantwoorde techniek zijn. Het valt dan ook te overwegen het in Nederland gehanteerde 'nee, tenzij'-principe te vervangen door een 'ja, mits'-beginsel, waarbij biotechnologische bedrijven, als zij aan bepaalde voorwaarden voldoen en goed gecontroleerd worden, de vrijheid krijgen te experimenteren met kloonstechnieken met betrekking tot dieren.

CONCLUSIE

De klassieke ideologische principes bieden geen uitkomst als de discussie gaat over complexe medisch-ethische kwesties, zoals de toelaatbaarheid van kloneren. Liberalen kunnen kiezen voor een extreem, libertarisch standpunt en een *laissez faire* benadering bepleiten, waarin geen plaats is voor overheidsregulering. Heel weinig liberalen vinden dit een aantrekkelijke optie, waardoor zij belanden in een moeilijke afweging van allerlei principiële en praktische argumenten. Een zeker pragmatisme is hierbij onvermijdelijk.

Die pragmatische benadering leidt in dit preadvies tot steun voor een verbod van het kloneren van mensen, omdat het belang van het kind zou moeten prevaleren. Met betrekking tot dieren lijkt kloneren echter een nuttige, ethische verantwoorde techniek en zou het aanbeveling verdienen biotechnologische bedrijven meer ruimte te bieden.

GEBRUIKTE LITERATUUR

- Brugh, Marcel aan de, 'Kikkers zonder kop voeden debat over klonen', *NRC Handelsblad*, 22 oktober 1997.
- Brugh, Marcel aan de, 'Knagende kloon', *NRC Handelsblad*, 25 juli 1998.
- Dees, D.J.D., G.A. van der List, E.G. Terpstra, *Gentechnologie. Een liberale visie*, geschrift 80 van de Prof. Mr. B.M. Teldersstichting, Den Haag, 1994.
- Dooren, Pieter van, *Klonen. Mensen en dieren op bestelling*, Leuven, 1998.
- Enserink, Martin, 'Klonen moet mogen', *Intermediair*, 5 maart 1998.
- Evers, R., 'Joodse visies op klonen', *Trouw*, 7 maart 1997.
- Jelsma, Jaap, 'Onbehagen is ook een argument tegen klonen', *de Volkskrant*, 4 maart 1997.
- Klop, Kees, 'Paars hanteert verkeerde argument tegen klonen', *Trouw*, 27 januari 1998.
- Kolata, Gina, *Clone. The road to Dolly and the path ahead*, Londen, 1997.
- Kruit, Wilfred, *Klonen. Over het kunstmatig kopiëren van leven*, Amsterdam, 1998.
- Louter, Michiel, 'Onbevlekt ontvangen', *De Groene Amsterdammer*, 10 december 1997.
- Plasterk, Ronald, 'Wezensvreemd', *Intermediair*, 12 maart 1998.

- Plooi, Elly, 'Houding Nederland bij klonen dieren halfslachtig', *Het Parool*, 27 mei 1998.
- Post, Doeke, 'Mens aan de haal met de schepping', *Trouw*, 31 juli 1997.
- Rorvik, David M., *In his image. The cloning of a man*, New York, 1978.
- Rozendaal, Simon, 'Hello Dolly', *Elsevier*, 8 maart 1997.
- Rozendaal, Simon, 'Is het fijn om een kloon te zijn?', *Elsevier*, 28 februari 1998.
- Tribe, Lawrence, 'Klonen van mensen moet niet zomaar worden verboden', *de Volkskrant*, 13 december 1997.
- Voormolen, Sander, 'Schaap Polly gaat hemofilie bestrijden', *Bionieuws*, 17 januari 1998.
- Vorstenbosch, Jan, Ronno Tramper, 'Kloneren van mensen: totem of taboe?', *Staatscourant*, 8 januari 1998.
- Zwart, Paul, 'Kloonmens heeft wel degelijk eigen persoonlijkheid', *de Volkskrant*, 6 januari 1998.

ONBETAALBAAR OPENBAAR VERVOER

Over de ongeloofwaardigheid van de Nederlandse vervoerpolitiek

THEO TIELEMAN

Sedert enkele jaren wordt - krachtens door de regering en parlement genomen beslissingen - marktwerking gestimuleerd, met name als het gaat om de concurrentie binnen het openbaar vervoer (OV). Deze actie is echter ten koste gegaan van een veel relevantere marktwerking: die tussen auto en OV. We dreigen nu ongewild in de positie te komen dat het OV (dat blijkens de ervaringen in alle wereldsteden in principe een systeem is met een zeer grote capaciteit) vrijwel buiten spel wordt gezet bij de oplossing van de verkeersvraagstukken in de Randstad. Dat kan natuurlijk niet de bedoeling zijn. In het onderstaande artikel wordt daarom aangegeven hoe de marktwerking tussen auto en OV zou kunnen worden hersteld. Vervolgens wordt uitgelegd hoe, uitgaande van de vrije keuze van de consument, met behulp van marktwerking zou kunnen worden bereikt dat een groter percentage van het personenvervoer in de Randstad wordt afgewikkeld door het OV.'

ADAM SMITH

Adam Smith was een groot voorstander van vrije prijsvorming, zowel micro (consumentenmarkt) als ook macro (onder andere vrije internationale handel). Zijn ideeën zijn sterk beïnvloed door het in die dagen populaire deïsme: God heeft als de grote uurwerkbouwer systemen in de natuur en in de economie neergelegd; als de mens maar niet in die processen ingrijpt, zal de afloop van alle processen *vanzelf* op een evenwichtige wijze geregeld

worden. Het *laissez faire, laissez passer*² is gebaseerd op dezelfde gedachtegang. Adam Smith was met betrekking tot de rol van het prijsmechanisme een optimist.

Wij weten inmiddels dat op dat optimisme wel wat af te dingen valt. Marktwerking is een krachtig middel, maar dat middel heeft geen moraal. In veel landen worden daarom - tegen de vrije marktwerking in - de prijzen van eerste levensbehoeften als volkshuisvesting en voedselvoorziening van overheidswege sterk beïnvloed. Ook in de handel tussen verschillende cultuurgebieden heeft vrije marktwerking geen moraal. Daarom zijn op allerlei gebied omvangrijke reparatiemaatregelen nodig om zaken als te lage prijzen voor koffieboeren, te lage prijzen voor textielproducten uit de Derde Wereld, seksuele uitbuiting van kinderen in Azië en elders (onder andere door westerlingen), kinderarbeid in Azië, drugsproductie en drugsgebruik, wapenproductie en wapenhandel, een beetje binnen de perken te houden.

In de afgelopen tien jaren is de vrije marktwerking opnieuw in de belangstelling gekomen. Zo'n internationale beweging is in een open economie als de onze moeilijk te negeren. Intussen is echter het deïsme een beetje uit de tijd. Welk motief zou er ditmaal achter zitten? In feite zijn dat er twee: nooit meer een economische 'oorlog' (zoals we in de jaren dertig meemaakten, compleet met zware en desastreuze invoerheffingen over en weer) en vooral ook: dienst aan de consument. In Noord-Amerika en in West-Europa streeft de politiek naar een zodanige constellatie dat de consument kan profiteren van een lage prijs en een goede kwaliteit. Adam Smith beoogde dat óók. Maar het was niet zijn énige zorg. Zijn belang-

stelling voor de micro-economische kant van de zaak was ingebed in wezenlijke belangstelling voor de macro-economische kant van de zaak. Juist die macro-economische kant is in het huidige tijdsgewricht echter meer en meer buiten beeld geraakt.

DUPUIT

In 1844 publiceerde de Fransman Dupuit³ een verhandeling over een stad die doorsneden wordt door een rivier. In eerste aanleg is er in die stad slechts één brug beschikbaar. Op zo'n brug kun je een matige tol heffen en zo streven naar *omzetmaximalisatie of winstmaximalisatie*. Maar als je kiest voor *nutsmaximalisatie*, moet je juist géén tol heffen. Zonder tol zijn nut en gebruik van de brug maximaal. Als het op de eerste brug een beetje dringen wordt, kun je een tweede brug bouwen. Maar volgens Dupuit leidt dat niet automatisch tot *gebruik* van die tweede brug. Wanneer namelijk de eerste brug om redenen van *nutsmaximalisatie* tolvrij is en je heft wél tol op de tweede brug, dan wordt deze laatste brug *praktisch niet* gebruikt. Het blijft dan dringen op de eerste brug. Die is immers tolvrij.

De verschillende Nederlandse ministers van Verkeer en Waterstaat wisten dat heel goed. Daarom wordt er in de met particulier geld gebouwde Wijkertunnel van de passanten geen tol geheven, anders zouden slechts enkelen van de Wijkertunnel gebruik maken; de andere tunnels onder het Noordzeekanaal zijn immers tolvrij. In feite wordt de tol echter tòch geheven, maar de gebruiker merkt er niets van. De tol wordt namelijk betaald uit de opbrengst van de motorrijtuigenbelasting. De omvang van het gebruik van de Wijkertunnel wordt door een dergelijke tol natuurlijk niet beïnvloed. Iedere passerende automobilist maakt er gebruik van 'alsof het niets kost'.

Helaas, bij de concurrentie tussen OV en auto zijn de ministers de grondregel van Dupuit ineens vergeten. De omvangrijke investeringen in de uitbreiding van railinfrastructuur leiden tot dusver dan ook niet tot méér vervoer per OV. Immers, bij het huidige vrijwel algemene autobezit is autogebruik in de ogen van de enkeling om kwaliteits- en om prijsredenen vaak te verkiezen boven gebruik van het OV. Dat geldt met name voor autobezitters, die profiteren van ingebouwde afwentelingsmechanismen, zoals:

- * het declareren van *f* 0,60 per km belastingvrij; dat wil zeggen de gebruiker ervaart bij autogebruik een *negatieve variabele prijs*;
- * 'auto van de zaak'; dat wil zeggen de gebruiker ervaart een *variabele prijs = nihil*, ook voor privéritten;

Maar het geldt óók voor 'gewone' autobezitters, die voor *f* 0,15 per km benzine tanken. OV-gebruik is immers in het algemeen duurder.

Bij negatieve dan wel lage *variabele* prijzen voor autogebruik zijn autobezitters natuurlijk dieven van hun eigen portemonnee als ze iets anders gebruiken dan de auto; voor het OV moet je als klant immers méér betalen en het biedt vaak geen vervoer van deur tot deur. Kortom, overheid (fiscus) en werkgevers hebben in Nederland bijna alles in het werk gesteld om de mensen ervan te weerhouden om van de nieuwe railinfrastructuur gebruik te maken. En dat terwijl een viersporige railverbinding toch vier maal zoveel capaciteit heeft als een even brede autosnelweg. Bovendien vergt railvervoer veel minder parkeerruimte in de steden. Vanuit de samenleving bezien zou het van belang zijn om van die gunstige eigenschappen gebruik te maken. Maar dat gebeurt niet, want de meeste automobilisten kunnen het zich – om financiële redenen – niet veroorloven hun auto eens een dagje te laten staan. Ze zouden een dief zijn van hun eigen portemonnee.

Zo bezien maakten de verschillende ministers van Verkeer en Waterstaat in de afgelopen jaren dus een grote fout. Bij hun streven naar marktwerking gaven ze alle aandacht aan concurrentie tussen OV-bedrijven onderling. Op zichzelf is dat prima. Maar een manco was wél dat ze daarbij de belangrijkste marktwerking zijn vergeten, namelijk de concurrentie tussen auto en OV. Juist die maatschappelijk relevante vorm van concurrentie is - vooral door de fiscale wetgeving - compleet de das omgedaan. De files op de autowegen blijven dan ook groeien. Van de Nederlandse Spoorwegen is als gevolg van de thans met de politiek gemaakte afspraken al helemaal niets te verwachten. NS en andere OV-bedrijven hebben momenteel geen enkel belang bij lagere tarieven, hoezeer deze - gegeven de lage variabele autokosten - uit maatschappelijk oogpunt ook gewenst zijn. Lagere tarieven leiden immers tot lagere opbrengsten en - vanwege

de stijging van het aantal reizigers - tegelijkertijd tot hogere vervoerskosten. Een beetje ondernemer weet dan wel hoe laat het is.

NS en andere OV-bedrijven streven daarom niet naar tariefverlaging maar juist naar tariefverhoging. *De Volkskrant* van 3 februari 1998 gewaagde op grond van uitgelekte stukken van het business plan van NS Reizigers van ideeën over forse toekomstige verhogingen van de tarieven in de spits, in de IC en in de eerste klas. Ook al zou dat geleidelijk gaan, in feite is die ontwikkeling logisch, want onder de huidige omstandigheden betekent tariefstijging voor NS méér winst, en tegelijk voor de samenleving minder treinreizigers en méér auto's op de weg. Ziehier het dilemma. Zó wil het kennelijk de Nederlandse politiek. Zó is het bij de verzelfstandiging van de OV-bedrijven afgesproken.

KANTTEKENINGEN BIJ DE PRIJSVERHOUDINGEN IN HET VERVOER

De verschillende ministers van Verkeer en Waterstaat hielden bij hun opvattingen over vrije concurrentie in het personenvervoer wél rekening met micro-economische aspecten, maar niet met macro-economische aspecten en met nieuwe schaarsten. Kortom, hun politiek is - gegeven het Structuurschema Verkeer en Vervoer, en gegeven de wereldmilieuconferenties in Rio de Janeiro en Kyoto - strikt *ongeloofwaardig*. We zijn in de afgelopen jaren verder dan ooit afgeraakt van een evenwichtige verhouding tussen de variabele prijzen van OV en auto. De situatie op onze autowegen is daardoor zeer ernstig. Zoals gezegd, vrije marktwerking is een krachtig instrument, maar het is een instrument zonder moraal. Daarom de volgende kanttekeningen ter overweging.

Olie raakt in de komende eeuw uitgeput. De huidige vrije prijsvorming wordt echter vrijwel uitsluitend bepaald door het pure streven naar omzetmaximalisatie bij de OPEC-landen. We mogen er niet op rekenen dat er binnen de komende tientallen jaren een substituut voor fossiele vloeibare energie wordt gevonden dat zonder gevaar door vliegtuigen, schepen en wegverkeer kan worden gebruikt. Bovendien: in China wordt per inwoner momenteel 200 liter olie per jaar verbruikt; in Noord-Amerika en Europa ligt dat per inwoner tussen de 2000 en 3000 liter per jaar. Bij toenemende welvaart in Azië

would we wel eens snel door de wereldolievoorraden heen kunnen raken.

De automobilititeit in de Randstad met haar hoge bevolkingsdichtheid neemt onrustbarend toe. Houden de huidige variabele prijzen voor additionele autoritten (variërend van negatief tot laag positief) in voldoende mate rekening met de schaars wordende infrastructuurcapaciteit voor autoverkeer? Ter adstructie een persoonlijke ervaring. Niet lang geleden hield ik een inleiding voor een Rotary-club. Buiten stonden de auto's van de deelnemers: gemiddelde aanschafprijs ruim een ton; gemiddelde integrale kosten f l per kilometer. Ik vroeg de aanwezigen of hun vervoermiddelkeuze beïnvloed zou worden wanneer belasting + onderhoud + benzine voor hen helemaal gratis zouden zijn, waarbij ze overigens wél voor elke afgelegde kilometer f l zouden moeten afdragen. Van kostenverhoging was dus geen sprake. Na enige discussie kwamen de deelnemers tot de conclusie dat ze - zowel privé als zakelijk - een ander mobiliteitsgedrag zouden vertonen wanneer ze één gulden per autokilometer zouden moeten afdragen. Een aantal ritten zou niet gemaakt worden (te duur), een aantal andere ritten zou in dat geval met het OV gemaakt worden (veel goedkoper).

Het ministerie van Verkeer en Waterstaat investeert miljarden in de uitbreiding van de railinfrastructuur. Voor een dichtbevolkt land als Nederland is dat op zich prima. Toch is het weggegooid geld, als het ministerie niet tegelijkertijd zodanige marktverhoudingen helpt scheppen dat een aantal automobilisten voor bepaalde ritten uit eigen vrije keuze overstapt op het OV.⁵ Op dit moment krijgen de meeste automobilisten juist tegengestelde impulsen. Alleen de allerarmsten (de mensen zonder auto) en de allerrijksten kunnen zich heden ten dage nog een trein- of buskaartje veroorloven; voor de grote autobezittende middenklasse is OV-gebruik volgens de theorie van Dupuit onbetaalbaar.⁶ Sedert 1992 is het vervoer per NS nauwelijks toegenomen, alle inmiddels gereedgekomen infrastructuurprojecten ten spijt. Waar doen we die investeringen eigenlijk voor? Natuurlijk, we maken rendementscalculaties. Maar zijn er wel duidelijke uitgangspunten over de manier, waarop de concurrentie tussen auto en OV in de toekomst gestalte moet krijgen? Als die er niet zijn, verworden rendementsberekeningen voor rail-

en weginfrastructuur tot leugenstaatjes. Zolang het autoverkeer in de variabele sfeer negatieve en nihilprijzen per autokilometer kent, kun je op zulke rendementsberekeningen voor de beoordeling van infrastructuuralternatieven niet vertrouwen.

SAMENVATTING VAN HET VOORAFGAANDE

- * Bij het huidige streven naar vrije marktwerking in het vervoer staat de micro-economische kant van de zaak voorop: hoe wordt de consument zo goed en zo goedkoop mogelijk bediend. De consumenten krijgen daardoor echter tevens impulsen tot het nemen van zodanige *individuele* beslissingen dat deze beslissingen *gezamenlijk* leiden tot maatschappelijk nauwelijks acceptabele gevolgen. Kortom, het evenwicht tussen micro en macro is zoek.
- * De politici zijn zeer gericht op de consument en op werkgelegenheid: wat goed is voor de individuele kiezer, is goed voor mijn herverkiezing en dus ook goed voor het land. Dat laatste is echter niet zonder meer waar: Politici zouden zich meer moeten opstellen als staatsmannen en -vrouwen; zij zouden er een eer in moeten stellen om afwegingen te maken tussen particuliere belangen en het algemeen belang, tussen micro-economische belangen en macro-economische belangen.
- * Dat geldt ook voor economen: als dezen zich door de waan van de dag vooral concentreren op de micro-economische belangen en zich vanwege de toenemende commerciële afhankelijkheid van hun opdrachtgevers niet in voldoende mate onafhankelijk opstellen, geven zij *incomplete* adviezen. Daardoor worden op hun beurt politici gesterkt in hun neiging om de macro-economische kant van de zaak (met andere woorden de publieke moraal) maar te vergeten.
- * Het prijsmechanisme wordt momenteel alleen ingezet om evenwicht te brengen in de micro-economische verhoudingen; de inzet van het prijsmechanisme moet echter tenminste evenveel gericht worden op het streven naar evenwichtiger macro-economische verhoudingen.
- * Overheid (fiscus) en werkgevers houden momenteel afwentelingsmechanismen in stand, waardoor de

variabele autokosten in de beleving van de autobezitter deels negatief, deels nihil en deels laag positief uitvallen. Dat leidt tot een kunstmatig hoge vervoersomvang per auto. De afwentelingsmechanismen moeten dus ontmanteld worden. Ze ondermijnen immers de verantwoordelijkheid van de individuele mens. We zouden er beter aan doen te streven naar het teruggeven van de verantwoordelijkheid aan de individuele consument van personenvervoer. Om dat te doen moet gelet worden op de verhouding tussen kwaliteit en variabele prijs.

- * Als uit *maatschappelijke overwegingen* een grotere rol voor het OV gewenst is, moeten - om dat te bereiken - de OV-tarieven een stuk lager liggen dan de door de autobezitter ervaren variabele kilometerprijzen van de *price leader*, de auto. Het OV heeft immers voor de individu structureel een lagere kwaliteit: het vervoert immers meestal niet van huis tot huis. Daarom moet de variabele prijs lager zijn dan die van de auto.

In dit deel van de wereld zitten de grootste schaarsten op macro-economisch niveau; dáár ligt dan ook het zwaartepunt van de *economische* problematiek. Dat geldt ook in en rond het vervoer. Het zou vervoerseconomen sieren als ze daarvoor wat meer oog kregen. En het zou onze politici sieren, wanneer ze bij de verschillende vervoerwijzen zouden zorgen voor een *ongeveer gelijke verhouding* tussen de variabele prijs en de kwaliteit: prima kwaliteit heeft hogere variabele prijzen en middelmatige kwaliteit heeft lagere variabele prijzen. Alleen dan kunnen de files in de Randstad' werkelijk aangepakt worden.

Om het in slagerstermen te zeggen: we kunnen niet doorgaan met het verkopen van biefstuk tegen gehakt-prijzen en het verkopen van gehakt tegen biefstukprijzen. Iedere slager weet dat dan de biefstuk de deur uitvliegt en dat hij met zijn gehakt blijft zitten. Terug naar het verkeer in de Randstad: wanneer we serieus een mobiliteitsprobleem en een congestieprobleem hebben, dient gepleit te worden voor een zodanige verhouding tussen de variabele prijzen van autovervoer en OV dat beide optimaal gebruikt worden. Gegeven de mobiliteitsproblemen is dat nodig. Het kan ook. Het hoeft de overheid bovendien geen cent te kosten.⁸

CONCLUSIE

Het huidige vervoerbeleid in Nederland is onevenwichtig. Technisch gebeurt er van alles, maar de economische voorwaarden waaronder die technische inspanningen tot een positief resultaat zouden kunnen leiden, worden niet vervuld. Daarom kunnen die technische inspanningen onder de thans geldende voorwaarden ook niet leiden tot het dichterbij brengen van een oplossing van de mobiliteitsproblematiek.

Een OV-bedrijf moet - om tegen weinig geld een goede kwaliteit te kunnen leveren - op twee zaken bedacht zijn:

- * Een hoge bezetting: veel reizigers per gemiddelde trein, tram of bus: *hoge efficiency en dus lage kosten per vervoerde reiziger.*
- * Een hoge frequentie: je hoeft als klant nooit lang te wachten: *hoge kwaliteit.*

Die twee zaken zijn in feite strijdig: bij een gegeven vervoersomvang werken ze tegen elkaar in: hoe hoger de bezetting, des te lager de frequentie, en omgekeerd. Die strijdigheid kan alleen maar opgeheven worden wanneer het aantal OV-reizigers sterk groeit. Dan is het mogelijk om zowel de kosten per reiziger te verlagen als ook om hogere kwaliteit te bieden. Onder de thans geldende spelregels zijn de OV-bedrijven echter gehouden om zoveel mogelijk winst te maken. Ze streven derhalve naar frequentieverlaging en tariefverhoging. Daardoor stijgt de winst maar daalt het aantal reizigers. Met zo'n beleid schrikken de OV-bedrijven veel reizigers af.

Ook het vervoerbeleid van de verschillende ministers van Verkeer en Waterstaat schrikt potentiële OV-reizigers af. Zolang het autoverkeer niet volslagen vastloopt (en dat proberen de ministers van Verkeer en Waterstaat met een *ander deel* van het vervoerbeleid - het bereikbaarheidsbeleid - juist te voorkómen), is bijna niemand bereid om voor OV-gebruik méér geld neer te tellen dan de variabele kosten van autogebruik. Het OV is immers kwalitatief de mindere: gewoonlijk is er met het OV geen sprake van vervoer van huis tot huis. Dat betekent *theoretisch en praktisch* dat OV-gebruik per reizigerskilometer voor de consument beslist goedkoper moet worden dan de als variabel ervaren kosten van autogebruik. Zo niet, dan zal het OV door autobezitters niet of weinig gebruikt worden. Met andere woorden: het OV is dan uitgescha-

keld als middel om de verkeerscongestie te helpen verlichten. Er kan door het OV pas een bijdrage gegeven worden aan de oplossing van de huidige mobiliteitsnood, wanneer OV-gebruik voor de in volle vrijheid kiezende klant uitdrukkelijk goedkoper wordt dan autogebruik. Want niemand wil een dief zijn van zijn eigen portemonnee. Dat kun je ook niet van elkaar verlangen. Het is echter mogelijk om zowel lage kosten per reizigerskilometer als ook een hogere vervoerskwaliteit (hogere frequentie) te bereiken, mits het aantal OV-reizigers sterk stijgt.

De verschillende ministers van Verkeer en Waterstaat zeggen te mikken op *marktwerking*: de concurrentie tussen OV-bedrijven moet bevorderd worden. Maar ze vergeten daarbij het belangrijkste stuk marktwerking: bij de huidige mobiliteitsproblematiek moet vóór alles de concurrentie tussen auto en OV bevorderd worden. Juist in die belangrijke sector wordt echter door de huidige politiek de *marktwerking* volledig de nek omgedraaid. Economen op en buiten het ministerie van Verkeer en Waterstaat zouden de minister moeten uitleggen dat verbetering van de verhouding tussen de als variabel ervaren prijzen van autogebruik en OV-gebruik een *conditio sine qua non* is voor de oplossing van het mobiliteitsprobleem. Noch infrastructuuruitbreiding, noch rekening rijden, noch versterking van de onderlinge concurrentie tussen OV-bedrijven noch enige andere ingreep kan helpen, wanneer aan deze basisvoorwaarde niet is voldaan. Het heeft er alle schijn van, dat de verschillende ministers van Verkeer en Waterstaat (Kroes, Maij-Weggen en Jorritsma) met hun vervoerbeleid in de afgelopen vijftien jaren een ernstige impasse hebben veroorzaakt. Immers, OV-gebruik is voor de autobezittende burger in het algemeen aanzienlijk duurder dan autogebruik. Daardoor is OV-gebruik voor de meerderheid van de vrij kiezende autobezitters - in termen van Dupuit - onbetaalbaar. Relevante marktwerking, namelijk die tussen auto en OV, is niet aanwezig. Daardoor worden ook andere maatregelen (rekening rijden, investeringen in wegen) dubieus. De files blijven dus groeien. Om plannen als rekening rijden en *investeringen in de weginfrastructuur* enige kans op succes te geven, zijn in ieder geval maatregelen nodig die de impasse in de prijsverhouding tussen OV en autoverkeer doorbreken. Anders komt er van die plannen niets terecht.

CONCRETE VOORSTELLEN

Wat staat ons dan te doen? Vijf dingen kunnen – met name in de dichtbevolkte Randstad - helpen:

- * De vaste kosten van de auto moeten omlaag.
- * De variabele kosten van de auto moeten omhoog.
- * Alle fiscale regelingen rond de zakenauto moeten grondig gewijzigd worden.
- * De fiscaal vrijgestelde vergoeding per autokilometer moet terug van f 0,60 (integrale kosten) naar f 0,15 per autokilometer (benzinekosten).
- * Gebruik van het OV moet – gemeten in variabele prijzen - voor autobezitters aanzienlijk goedkoper worden dan gebruik van de eigen auto.

Dat zijn ingrijpende maatregelen. Zijn die verantwoord, ook vanuit het liberale gedachtegoed? Wanneer een liberaal van oordeel is dat de individuele mens zelf zijn keuzen moet kunnen maken, moet die mens natuurlijk niet worden geconfronteerd met een situatie waarin hij als autobezitter – uit financiële overwegingen - bijna verplicht is om altijd en overal de auto te gebruiken. Aan de andere kant: wanneer de liberalen problemen hebben met de verkeerscongestie van dit moment, is het goed om te weten dat die alleen kunnen worden opgeheven wanneer individuele autobezitters in de Randstad er een financieel belang bij krijgen om zo nu en dan het OV te verkiezen boven de auto.

Het huidige regeerakkoord geeft terecht veel aandacht aan rekening rijden, aan uitbreiding van het wegensysteem en aan uitbreiding van de OV-voorzieningen, met name in de Randstad. Daar hoort echter nog iets bij: de individuele autobezitters moeten er een financieel belang bij krijgen om in voor de hand liggende gevallen niet van hun auto, maar van het OV gebruik te maken. Doen we dat niet dan zal het wegensysteem – zelfs na uitbreiding - overvol blijven en het OV zal – ondanks de verbetering van de voorzieningen - door de consument niet of weinig gebruikt worden. De maatregelen uit het regeerakkoord zouden dan – hoe terecht op zichzelf ook – ontoereikend blijken te zijn. Een waarschuwing is daarom op haar plaats.

NOTEN

1. Dit artikel is een bewerking van een voordracht op het symposium 'Vervoerseconomie in beweging', gehouden op 12 maart 1998 aan de Vrije Universiteit in Amsterdam. Dit symposium werd gehouden ter gelegenheid van het afscheid van prof.dr.mr. J.G.W. Simons als hoogleraar vervoerseconomie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Zie ook: *Tijdschrift Vervoerswetenschap* 2/98, juni 1998.

2. Quesnay, F., *Tableau économique*, 1758.

3. Dupuit, J., *On the measurement of the utility of public works*, 1844; Engelse vertaling van de oorspronkelijke Franse tekst; opgenomen in: *Penguin modern economics, Transport*, edited by Denys Munby, Penguin books, Middlesex, England (1968).

4. Bleijenberg, A.N., 'Ruimtelijk-economische flexibiliteit en prijsgevoeligheid van het goederenwegvervoer', *Tijdschrift Vervoerswetenschap* 1/98, maart 1998.

5. Tieleman, T., 'Het personenvervoer in de Randstad', *Tijdschrift Vervoerswetenschap* 4/97, december 1997.

6. Behalve de allerarmsten en de allerrijksten is er nog één andere categorie OV-gebruikers: zij die per auto hun reisdoel niet kunnen bereiken omdat ze aldaar geen parkeerplaats voor hun auto kunnen vinden. Maar het is wel erg wrang, wanneer het succes van het OV-beleid gebouwd zou moeten worden op het falen van het bereikbaarheidsbeleid. Beter is het de zaak om te draaien: het bereikbaarheidsbeleid kan sterk gediend worden door het OV voor autobezitters weer betaalbaar te maken.

7. Tieleman, *ibid.*

8. Tieleman, *ibid.*

Dr. T. Tieleman doceert sedert 1994 verkeers- en vervoerseconomie aan de Faculteit der Civiele Techniek en Geowetenschappen van de Technische Universiteit te Delft. Voordien was hij hoofd ondernemingscontrol bij de N.V. Nederlandse Spoorwegen.

REGEREN VANUIT HET CENTRUM

De positie van de VVD in het politieke spectrum

M. C. B. BURKENS

De vorming in 1994 van het eerste 'paarse' kabinet was een opzienbarende gebeurtenis. Opzienbarend, omdat gebroken werd met de ingeslepen gewoonte dat vanuit het centrum werd geformeerd. Regeren vanuit het centrum hield in dat door één of meer partijen - i.c. confessionele - een middenpositie werd ingenomen en van daaruit werd samengewerkt met partijen ter zijde van dit centrum. Die middenpositie was essentieel; zij vormde de spil van de regeringssamenwerking. Hiermee werd in 1994 gebroken en wel doordat de christen-democraten buiten boord werden gezet. De vraag is onder meer welke gevolgen deze paarse breuk met het verleden zou kunnen en moeten hebben voor de positie van de VVD.

CONFESSIONELE SPILPOSITIE

Vanaf de eerste regeringsvorming onder het kiesstelsel van evenredige vertegenwoordiging - de formatie-Ruys de Beerenbrouck I in 1918 - tot aan de vorming van het kabinet-Kok in 1994 is ons land vanuit een confessionele spilpositie geregeerd. Die positie werd bezet door de middelgrote tot grote christen-democratische partijen op protestantse (ARP en CHU) en katholieke (RK Staatspartij, later KVP) grondslag; partijen die vanaf de verkiezingen van 1977 geïntegreerd optrokken binnen het CDA. In alle kabinetten in deze periode participeerden de katholieken; in de meeste van deze kabinetten een of meer van de genoemde protestantse partijen. Vanaf 1977 tot 1994 participeerde het CDA.

Deze centrale confessionele positie werd ondersteund door macht. In de vooroorlogse periode fluctueerde het zeteltal in de Tweede Kamer van deze partijen

tussen de 50 (1918) en 56 (1937) op een totaal aantal zetels van 100. In de periode van 1946 tot 1956 fluctueerde het zeteltal tussen de 51 en 53. Vanaf 1956, toen het totaal aantal zetels in de Tweede Kamer werd vergroot tot 150, werd deze machtspositie aanvankelijk gehandhaafd (77 in 1956, 76 in 1963); zij brokkelde echter vanaf de verkiezingen van 1967 geleidelijk af (69 in 1967, 48 in 1972). De samensmelting binnen het CDA leverde aanvankelijk een stabilisatie en zelfs wat versterking op (49 in 1977, 54 in 1989); in 1994 werd echter een enorme verkiezingsnederlaag geleden van 20 zetels (teruggang naar 34 zetels). In 1998 zette deze achteruitgang zich door (naar 29 zetels). De verkiezingsnederlaag van 1994 was er mede debet aan dat het CDA uit het regeerkasteel werd verdreven en een paars kabinet aantrad. De nederlaag van 1998 leidde ertoe dat ook naar de opvatting van de politiek leider van het CDA een verdere oppositierol van het CDA in de rede lag.

Gedurende lange tijd kon geen van de andere (grote) potentiële regeringspartijen voldoende macht in het geweer brengen tegenover de positie van de christen-democraten. Eerst bij de verkiezingen van 1977, waarbij de PvdA de Den Uyl-winst van 10 zetels incasseerde, streefde de PvdA met 53 zetels het CDA voorbij; bleef in 1981, 1982, 1986, 1989 ongeveer op gelijke hoogte; leed in 1994 een aanzienlijk verlies (12 zetels) dat echter verbleekte bij het verlies van het CDA; en kwam pas in 1998 met 45 zetels op ongenaakbare afstand van het CDA. De VVD kwam eerst bij de verkiezingen van 1972 in de *range* van 20 of meer zetels, stabiliseerde zich vanaf de verkiezingen van 1977 op ongeveer 27 zetels (met een uitschieter van 36 zetels in 1982), zakte in 1989 terug naar 22 zetels, maar boekte in 1994 31 zetels en in 1998 maar

liefst 38. De kaarten waren nu duidelijk anders geschud.

VOORDELEN VAN SPILPOSITIE

Regeren vanuit een spilpositie houdt in dat een middenpositie wordt ingenomen in het politieke spectrum voor wat betreft de politieke groeperingen die potentieel voor regeringssamenwerking in aanmerking komen. Het maakt daarbij niet uit welke criteria voor dit spectrum maatgevend zijn. We zijn gewend te denken in links/rechts-terminen in de zin van meer of minder progressiviteit (*whatever that may be*), omvang van collectieve voorzieningen, aandacht voor daadwerkelijke gelijkheid en zorg voor de zwakkeren in de samenleving. Deze links-rechts onderscheiding is ook thans nog dominant.

Maatgevend voor het spectrum kan echter evenzeer bij voorbeeld zijn meer of minder marktwerking, aandacht voor ecologie, de nationale positie in internationaal verband, de verhouding tot de Europese Unie en dergelijke. Belangrijk is slechts dat zich een politiek spectrum constitueert met zodanige markering van geïntegreerde politieke posities daarin dat partijen zich inderdaad op een bepaalde plaats in het spectrum positioneren. Links c.q. rechts vormen een aanduiding van zodanige positionering. Op zich hebben dergelijke aanduidingen dan ook geen inhoudelijke betekenis. Deze betekenis wordt slechts verleend door het daadwerkelijk aanwezige specifieke karakter van het spectrum. Het ligt niet in het vermogen van een politieke partij om dit karakter plotsklaps te doorbreken, m.a.w. om door middel van een tegendraadse politieke opstelling de relevantiecriteria van het spectrum plotsklaps te wijzigen. Men zal zich min of meer moeten voegen naar bestaande relevantiecriteria. Daar staat tegenover dat deze relevantiecriteria geen statisch gegeven vormen. Ze veranderen gaandeweg; zelfs valt een stroomversnelling niet uit te sluiten. Een politieke partij kan eventueel een dergelijke stroomversnelling in gang zetten.

Concreet: een stroomversnelling in de relevantiecriteria van het politieke spectrum werd in gang gezet door de kabinetten-Lubbers, waar deze het belang van marktwerking tot politieke erkenning wisten te brengen. Het kabinet-Kok I slaagde erin zulks te consolideren. Politieke positionering wordt thans mede-bepaald door de opstelling in zake marktwerking, ofschoon de traditionele

invulling van het links-rechts schema nog steeds dominant is. Daar staat tegenover dat het CDA er sinds 1994 niet goed in is geslaagd zijn min of meer communitaristische benadering van de effecten van de verzorgingsstaat ingang te doen vinden als politiek onderscheidingscriterium binnen het politieke spectrum. Zulks houdt vermoedelijk verband met de omstandigheid dat deze benadering zich niet gemakkelijk laat vertalen in een ja/nee ten opzichte van concrete politieke maatregelen. Met andere woorden: velen zullen zich wel aangesproken voelen door de 'warmte' van de CDA-benadering, maar twijfelen niettemin in hun waardering voor het door het CDA voorgestane beleid.

Operationeel houdt regeren vanuit een centrale spilpositie in dat een zodanige politieke positionering wordt ingenomen dat bij de formatie in beginsel opties worden opgehouden voor samenwerking ter weerszijden van de eigen politieke positie. De keuze behoeft geen 'lood om oud ijzer' te zijn; er kunnen politieke, ideologische of andersoortige voorkeuren bestaan; maar de keuzemogelijkheid dient nimmer te worden prijsgegeven. Programatisch zal een partij die vanuit de centrale spilpositie opereert, dan ook niet naar een van de zijden van het spectrum moeten tenderen. De partij zal naar alle kanten wat te bieden moeten hebben. Dat kan door het innemen van midden-standpunten gerekend naar de relevantiecriteria van het spectrum; het kan ook door spreiding (hier een standpunt tenderend naar links, daar een naar rechts); het kan ook door het innemen van eigensoortige standpunten die zich niet eenduidig laten vertalen in de relevantiecriteria. Is eenmaal de formatiekeuze gemaakt en gaat men met de partner aan de slag, dan geniet het de voorkeur tegenwicht aan deze partner te bieden: met een partner van links tendeert men naar rechts en omgekeerd.

De voordelen van regeren vanuit de centrale spilpositie zijn aanzienlijk. Bij de formatie kan men potentiële partners tegen elkaar uitspelen en aldus de eigen inbreng in het regeerakkoord maximaliseren. Men kan de eigen onvervangbaarheid uitbuiten door in continuïteit aan het regeerbeleid gestalte te geven en derhalve op de lange termijn politieke doelstellingen in realiteit om te zetten. Men kan langjarige regeerervaring opbouwen en deze tegenover minder ervaren partners tot gelding brengen.

Men kan de personele samenstelling van de departementale ambtelijke dienst beïnvloeden en aldus gaandeweg departementen met min of meer eigen signatuur creëren. En men kan onenigheid binnen het kabinet onder de druk plaatsen van mogelijke partnerruil. Zo zijn er meer aantrekkelijke perspectieven.

Daartegenover staat misschien het nadeel dat men vanuit de middenpositie geen radicale veranderingen kan doorvoeren. Dat nadeel heeft echter weinig praktische betekenis. Radicale veranderingen (vergelijk Engeland kort na de tweede wereldoorlog) vinden in onze vaderlandse politieke consensus-cultuur toch al weinig of geen weerklank; ze zijn in de huidige tijd al helemaal illusoir wegens onze binding aan Europees beleid. Dat betekent niet dat onze leefwereld niet radicaal verandert - maar de desbetreffende overheidsbeslissingen vormen nauwelijks politieke keuze-akten, doch veeleer uitvoeringshandelingen op grond van zakelijke noodwendigheden. Zo was onder het paarse kabinet-Kok I niet zozeer de beslissing dat, als wel het animo waarmee en het tempo waarin een beleid werd ontwikkeld gericht op het volstorten van ons land met asfalt, beton en cement (het ABC van het kabinetsbeleid), kenmerkend voor de regeerstijl.

DE PAARSE BREUK MET HET VERLEDEN

Met de paarse formatie van 1994 is de in ons land gangbaar geworden opzet van 'regeren vanuit het midden' verlaten. Weliswaar bezette het kabinet-Kok I het politieke midden, doch het deed zulks door overbrugging van afstanden in het politieke spectrum en niet vanuit een spilpositie. D66 fungeerde als makelaar; het had echter noch de getalsmatige politieke macht noch het animo om de spilpositie aan zich te trekken. D66 wenste niet vanuit een centrale positie alternatieven open te houden; het wenste bij uitstek het paarse kabinet. Koks understatement dat het hier 'een heel gewoon kabinet' betrof, heeft zich helaas in sommige opzichten bewaarheid (bij voorbeeld monisme en zetelkleef), maar was uit een oogpunt van regeringsvorming derhalve niet correct; gezien de ingeslepen gewoonte van regeren vanuit het centrum was het een ongewoon kabinet.

De vraag laat zich stellen of op termijn een herstel van het regeren vanuit een centrale spilpositie zal wor-

den nagestreefd en zo ja, welke partij dan de spilpositie zal willen en kunnen innemen. Daarbij valt te bedenken dat regeren vanuit het centrum nastrevenswaard kan worden geacht niet louter vanuit het gezichtspunt van het belang van de partij die de spilpositie inneemt, doch ook vanuit het gezichtspunt van een algemeen belang. Immers regeren vanuit het centrum verschaft stabiliteit aan het politieke systeem.

Het CDA heeft zich vooralsnog als kandidaat voor een spilpositie weggemanoeuvreed. Het heeft, gerekend naar de traditioneel dominante onderscheiding naar de mate van collectieve zorg en aandacht voor zwakkeren, een politieke opstelling gekozen links in het spectrum, aldus dat het paarse beleid van het kabinet-Kok II met een links oppositioneel alternatief wordt geconfronteerd - althans dat is de opzet. De inherente verdiensten van zodanige opstelling laat ik hier buiten beschouwing; dat is een zaak van politieke waardering, welke niet het onderwerp vormt van dit artikel. Ik constateer slechts dat de huidige opstelling van het CDA vanuit tactisch oogpunt alleszins begrijpelijk is. Oppositie met standpunten die tussen die van PvdA en VVD inliggen biedt geen duidelijk perspectief, te minder omdat ook D66 reeds een dergelijke middenpositie heeft ingenomen. De keuze van het CDA voor een linkse opstelling, welke gestalte kreeg in een desbetreffend verkiezingsprogramma en een in belangrijke mate vernieuwde kandidatenlijst, is thans een gegevenheid en valt niet op afzienbare termijn ongedaan te maken. De nieuwe fractie is verkozen op basis van dit linkse programma; men kan nu eenmaal niet onder de nieuwe fractie het kleed wegtrekken. Het CDA blijkt ook geenszins voornemens de politieke koers (ingrijpend) te gaan wijzigen.

De PvdA zou op het innemen van een spilpositie kunnen afkoersen. Dat houdt in dat de PvdA voor de toekomst alternatieve formatiemogelijkheden gaat openhouden. Dat alternatief zal bezwaarlijk gelegen kunnen zijn in een regeringssamenwerking waarbij GroenLinks en de SP betrokken zijn. Bij een dergelijke formatie moet door de PvdA te veel worden ingeleverd wil zij kunnen slagen. Bovendien is zodanige samenwerking te kwetsbaar; enerzijds omdat sterk ideologisch geprononceerde partijen als GL en SP te weinig speelruimte bezitten voor pragmatische compromissen, en anderzijds omdat voor de PvdA

te veel risico gaat ontstaan voor verlies van aanhang naar rechts. Een alternatieve formatiemogelijkheid op termijn voor de PvdA zou echter wel gelegen kunnen zijn in samenwerking met het CDA en D66. Thans bezetten deze partijen samen 88 zetels. Er is geen reden om te veronderstellen dat dit in de toekomst sterk zal teruglopen. Het huidig gebrek aan animo van D66 om samen met het CDA te regeren lijkt eerder incidenteel van aard dan structureel.

Het op termijn innemen van een spilpositie door de VVD lijkt daarentegen moeilijker voorstelbaar. Afgezien van confessioneel klein-rechts is de VVD thans de enige partij die, gerekend naar de traditionele invulling van het spectrum, op de rechterzijde daarvan opereert. Een spilpositie in het midden tussen rechts en links valt aldus niet in te nemen.

DE POSITIE VAN DE VVD

Het is nuttig deze politieke positie van de VVD nog wat nader in beschouwing te nemen.

De VVD is ten gevolge van de positieverschuiving van het CDA thans de enige potentiële regeringspartij die op de rechterzijde van het politieke spectrum opereert. Dat maakt de VVD kwetsbaar in een paarse regeringssamenwerking van een kabinet-Kok II: kwesties die niet of onvoldoende zijn afgedicht in het regeerakkoord komen voor de VVD onder de druk te staan van de mogelijkheid van incidentele linkse samenwerking. Daar staat echter tegenover het voordeel van manoeuvreerruimte op vrijwel de gehele rechterzijde van het spectrum. Van die ruimte kan de VVD met het oog op de toekomst op verschillende wijzen gebruik maken:

- a. Aanleunen tegen het centrum. Het gevolg hiervan is dat er een open ruimte ontstaat voor nieuwe politieke partijen met een meer geprononceerde rechtse opstelling. Dat is electoraal onvoordelig, maar heeft het pluspunt dat een duidelijke markering ontstaat ten opzichte van ongewenste uiterst rechtse posities.
- b. Een brede spreiding van standpunten over het gehele rechtse spectrum. Het nadeel hiervan is dat zodanige opstelling al gauw nogal diffuus wordt en niemand meer bevredigt. Slaagt deze opstelling echter, dan kan in beginsel aan alle min of meer rechtse kiezers een politiek onderdak worden verschaft en kan de VVD uitgroeien tot

een volkspartij die in potentie de grootste van ons land kan worden.

c. Positionering rechts in de rechterzijde van het spectrum. Dat lijkt in elk geval geen aantrekkelijke positie. Men geraakt allicht besmet met dubieus gedachtegoed en zuigt verkeerde aanhang aan; voorts heeft deze opstelling tot gevolg dat een open ruimte ontstaat voor een nieuwe centrum-rechtse partij.

Van deze mogelijkheden lijkt een tussenpositie tussen de opties a en b (brede spreiding, doch met afgrenzing naar scherp-rechts) de meest aantrekkelijke; zij ligt ook het meest in de lijn van de huidige ontwikkelingen. Maar zij sluit een klassieke spilpositie uit. Niet uitgesloten is echter een variant op het huidige paars, t.w. een samengaan met CDA en D66 onder voorbijgaan van de PvdA. Zulks zou in de rede kunnen liggen in een politieke constellatie waarin de PvdA verzwakt is. Zodanige verzwaking zou kunnen optreden wanneer op grond van de paarse samenwerking de aantrekkingskracht van de PvdA voor linkse kiezers gaat afnemen en deze kiezers massaal naar GL en de SP gaan overlopen. Om zulks te keren zal de PvdA genoopt zijn zich sterker als links te profileren en daarin het CDA voorbijstreven. Voorwaarde voor deze variant is wel dat de VVD vanuit een positie van electorale kracht opereert en zich niet zodanig rechts heeft gepositioneerd dat samenwerking met centrum-linkse groeperingen door deze als onaanvaardbaar wordt aangemerkt.

Maar zou niet de VVD een centrale positie kunnen gaan innemen in het kader van een zich aftekenende inhoudelijke wijziging van het politieke spectrum? In toenemende mate lijkt overheidsbeleid nog slechts varianten op te kunnen leveren van een centraal thema, t.w. een op rechtsstatelijkheid gebaseerde zorg voor een betrouwbare sociaal-economische infrastructuur van de samenleving, zulks ingebed in en binnen de marges van de ordening van de Europese Unie. Bij uitstek is dit nu juist de politieke positie van de VVD, met dien verstande dat het ideologisch uitgangspunt van de VVD principieel individualistisch is. Dit zou de blijvende spil kunnen uitmaken van regeringsvorming, aldus dat de specifieke 'kleur' van een kabinetsformatie zou bestaan in een variant op het centrale thema.

Een desbetreffende centrale positie van de VVD zou

kunnen betekenen dat partners in de regeringsvorming als het ware 'vrijgesteld' worden om hun specifieke kleur na te streven zonder daarbij zelf de last van het centrale thema - zoals spaarzaamheid, geringe begrotingstekorten, tempering van kostbare collectieve voorzieningen, zwaar accent op rechtshandhaving en op eigen verantwoordelijkheid van de burger - in programmatische zin op zich te nemen. De PvdA zou explicieter een sociaal-democratische egalitaire koers kunnen nastreven, het CDA een communitaristische, zulks vanuit het bewustzijn dat men in de kabinetsformatie wel wordt 'teruggefloten' naar het

centrale thema. De differentiatie van het politieke spectrum neemt daardoor toe; er valt in electorale zin weer wat meer te kiezen dan thans, nu potentiële regeringspartijen al te sterk op een middenkoers zijn vastgelegd.

Een dergelijke spilpositie voor de VVD impliceert niet noodzakelijkerwijs een streven naar uitgroei tot grootste partij in ons land. Wel betekent zij dat de VVD in de regeringsvorming een onmisbare partij is. Maar dat lijkt eigenlijk ook belangrijker.

Prof.mr. M.C.B. Burkens is emeritus hoogleraar Staats- en Bestuursrecht, Universiteit Utrecht.

MARIANNE CONTRA MARJAN

De moeizame betrekkingen tussen Nederland en Frankrijk

JEROEN BULT

Eerder dit jaar publiceerde de Franse ambassade in Den Haag een half miljoen rood-wit-blauwe brochures, waarin Marianne en Marjan, prototypische vertegenwoordigers van Frankrijk en Nederland, proberen vooroordelen over beide volkeren weg te nemen. Deze aanzet tot vergroting van wederzijds begrip is begrijpelijk, want het botert niet altijd tussen de twee EU-landen. In de bilaterale betrekkingen doen zich in ieder geval zo veel problemen voor dat het een - parse - illusie is op hechtere samenwerking te hopen. In plaats van zich voor het karretje van de dominante Fransen te laten spannen kan Nederland zich in zijn buitenlands beleid dan ook beter richten op gelijkgezinde naties, zoals het Verenigd Koninkrijk en de Scandinavische landen.

GALLISCHE GROOTHEIDSWAAN

Nu de verkiezingen geweest zijn en de rit er voor het eerste parse kabinet op zit, wordt alom de balans opgemaakt van vier jaar landsbestuur zonder christen-democraten. Derhalve is het gerechtvaardigd ook het buitenlandse beleid zoals dat deze periode is gevoerd, aan een grondige evaluatie te onderwerpen. Een aantal ontwikkelingen kan zonder meer als positief worden beoordeeld, bijvoorbeeld de grotere nadruk op het nationaal belang - vroeger een vies woord - en de start van de zogeheten ontschotting tussen de diverse ministeries. De meer zakelijke benadering van de hulp aan de Derde Wereld en van deelname aan vredesoperaties valt eveneens toe te juichen.

Maar één aspect van het beleid lijkt op een complete mislukking uitgelopen: de voorgenomen oriëntatie op de As Bonn-Parijs. Nederland nam zich voor zijn traditionele

Atlantische gezindheid af te zwakken en zich in het kader van de sinds 1989 radicaal veranderde veiligheidssituatie op het continent en de steeds hechter wordende Europese integratie meer op de directe omgeving c.q. buurlanden te gaan richten. De voorstanders zagen echter een factor over het hoofd: de Gallische groothedswaan die met het aantreden van president Chirac een verse impuls kreeg en die Frankrijk tot een nog minder betrouwbare partner maakte dan het reeds was.

EEUWENOUW ONDERLING WANTROUWEN

Door de drugsruizies van 1995/96 kwamen sluimerende, historische gevoeligheden weer bovendrijven. Den Haag werd geattendeerd op het feit dat vier eeuwen van onderling wantrouwen en ruzieën niet simpelweg kunnen worden vergeten en dat botsende belangen en mentaliteitsverschillen niet kunnen worden verdoezeld door fraaie, in nota's en rapporten uitgesproken intenties. Al sedert haar onafhankelijkheid in 1648 was de Republiek zeer beducht voor Franse hegemoniezucht en raakte de kleine, liberale handelsnatie verwickeld in een aantal oorlogen met de corporatistische, absolute monarchie uit het zuiden. Ook na de vestiging van het Koninkrijk der Nederlanden in 1813 bleef men alert. De profileringsdrift van president Bonaparte - later bekend als Napoleon III - riep oude sentimenten op, doch geleidelijk aan werden de angstgevoelens geprojecteerd op de expansiepolitiek van Pruisen en het hieruit voortvloeiende Duitse Rijk.

Na 1945 zou Nederland om een tweetal redenen nadrukkelijker dan de decennia daarvoor het geval was met Frankrijk te maken krijgen. Ten eerste werden beide landen lid van de NAVO en de Europese Gemeenschappen, met als logische consequentie dat zij nu partners

werden en dus gedwongen waren tot coöperatie. Ten tweede nam Frankrijk dankzij de deling van Europa een sleutelpositie in binnen de westerse samenwerkingsverbanden. Aangezien het IJzeren Gordijn dwars door Duitsland liep, vormde deze natie geen allesbepalende machtsfactor meer. De Bondsrepubliek zou een economische reus worden, maar een politieke dwerg blijven, die te allen tijde haar verleden in ogenschouw moest nemen en gebonden was aan allerhande geallieerde restricties. Het politieke centrum van West-Europa verschoof naar Frankrijk dat nochtans niet altijd even tactvol met zijn spilfunctie omging.

Den Haag is nimmer bijzonder gelukkig geweest met laatstgenoemde situatie. Het voerde een buitenlands beleid van strikt Atlanticisme, vol toewijding aan Washington en Londen, en verafschuwde de Franse opvattingen inzake Europese eenwording. De integratie diende primair van economische aard te zijn - voor politiek-militaire aspiraties welke de noodzakelijke coherentie in de NAVO zouden aantasten, was geen plaats. Zo stonden premier Drees (een grotere Eurofoob dan menig PvdA'er nu zou willen toegeven) en minister Stikker uitgesproken afkerig jegens het in oktober 1950 gepresenteerde Plan-Pleven dat voorzag in het creëren van een Europese Defensie Gemeenschap. Nederland was bang opgesloten te worden in een te beperkte, volgens velen te 'Roomse', geografische eenheid, gedomineerd door Frankrijk en zonder Groot-Brittannië om tegenwicht te bieden.¹ Het deed met tegenzin mee aan de onderhandelingen en haalde opgelucht adem toen het in 1952 overeengekomen EDG-Verdrag uiteindelijk sneuvelde in het Franse parlement.

LUNS VERSUS DE GAULLE

In de jaren zestig nam de onenigheid tussen Den Haag en Parijs serieuze en bikkelharte vormen aan. Van gematigdheid en beleefde diplomatieke souplesse achter de schermen was geen sprake meer, nu de kersverse president De Gaulle het ene na het andere plan lanceerde dat gericht was op een groter Frans aandeel in de mondiale arena. Nadat zijn pogingen om meer zeggenschap te verwerven in het Atlantisch bondgenootschap en het Amerikaanse overwicht daarbinnen te bestrijden geen succes waren geworden, richtte het staatshoofd zijn pijlen op meer

politiek-militaire samenwerking in de EEG (op intergouvernementele grondslag). Minister Luns was categorisch tegenstander van dergelijke concepten: aan de eensgezindheid der NAVO en aan het Amerikaans leiderschap mocht geen afbreuk worden gedaan. Het Verenigd Koninkrijk diende lid te worden van de EEG en aan mogelijke besprekingen deel te nemen en de door Nederland geadoreerde supranationale organen der Gemeenschap mochten geenszins worden aangetast. Tot overmaat van ramp begon de Westduitse kanselier Adenauer na groeiende onenigheid met Washington in pro-Franse richting af te drijven, zodat de dreiging van een alles dominerend directoraat Parijs-Bonn opdoemde.

Den Haag had echter geen keuze dan te participeren in de besprekingen van De Gaulles voorstellen die zouden worden uitgewerkt in de commissie-Fouchet. Begin '62 deden nieuwe Franse eisen, uiteraard tot vreugde van Luns, de onderhandelingen mislukken, maar de wederzijdse relaties zouden zich op een ijzig dieptepunt blijven bevinden. Parijs blokkeerde tot tweemaal toe de door Nederland vurig begeerde Britse toetreding tot de Gemeenschap, verzette zich tegen plannen van de Europese Commissie om het institutionele gehalte van de EEG te verbeteren en revitaliseerde in februari 1969 het idee van een politieke, van de Verenigde Staten onafhankelijke unie. Doch twee maanden later trad de Generaal af, waarmee aan een belangrijke voorwaarde werd voldaan om de bilaterale betrekkingen in een rustiger vaarwater te brengen.

FRANS-DUITSE AS

De Nederlandse en Franse visies op EEG en NAVO bleven ook in de jaren zeventig en tachtig van fundamenteel verschillende, diametrale aard, maar de felle onenigheid en wederzijdse irritatie van weleer waren verdwenen. Van toenadering was absoluut geen sprake, maar het leek er veel op dat er een soort ongeschreven 'agreement to disagree' gold en meer beleefdheid in acht werd genomen. De achtereenvolgende kabinetten in Den Haag bleven echter waakzaam voor nieuwe grillen van het Elysée of het Quai d'Orsay. De ministers Van der Stoep, Van der Klaauw en Van den Broek hielden - ongeacht hun partijpolitieke herkomst - vast aan de bekende beginselen: een Atlantisch veiligheidsbeleid en, aangaande de EEG, priori-

teit van economische integratie en een hoofdrol voor de supranationale instanties. Parijs volhardde daarentegen in zijn standpunten en greep ieder moment aan om deze uit te dragen. Zo bood de door de commissie-Davignon uitgewerkte en in 1970 opgestarte Europese Politieke Samenwerking een ideale mogelijkheid om alsnog het door Den Haag verwenste gezamenlijke buitenlands beleid aan te prijzen. De oliecrisis van 1973 impliceerde slechts een harde belangenstrijd tussen de lidstaten, zodat de Fransen geen succes behaalden.

Telkens als een diplomatieke overwinning voor Frankrijk een reële optie dreigde te worden, ondernam Nederland actie. Het Plan-Tindemans (1974), dat een hechte politieke unie propageerde, werd vriendelijk naar de prullenmand verwezen en met de Verklaring van Parijs (1974), die de bijeenkomsten van de Europese Raad van regeringsleiders institutionaliseerde, ging men met grote tegenzin akkoord.² Halverwege de jaren zeventig was de Europese integratie echter dusdanig in het slop geraakt dat ook deze stap weinig bleek voor te stellen. Toen kanselier Schmidt en president Giscard d'Estaing de As Bonn-Parijs nieuw leven inbliezen, was de Nederlandse houding er een van scepsis, omdat het spook van directoraatvorming weer ten tonele verscheen. Minister Van den Broek beschouwde de As, tijdens zijn ambtsperiode gepersonificeerd door Kohl en Mitterrand, eveneens als een te duchten gevaar. Luchtballonnetjes betreffende (buitenlands)politieke coöperatie werden door hem lekgeprikt; derhalve kon met name zijn latere Franse collega Dumas zijn bloed wel drinken.

Na de omwenteling van 1989 poogde Nederland aanvankelijk zoveel mogelijk aan de oude principes vast te houden. Het torpedeerde Franse voorstellen inzake de Koeweit-crisis, daar deze de westerse eenheid onder Amerikaanse leiding zouden aantasten en verzetten zich op ouderwetse wijze tegen het idee van Bonn en Parijs om de positie der WEU te versterken.³ Maar begin jaren negentig kreeg de Europese integratie dankzij Kohl en Mitterrand een nieuwe, dynamische impuls; in juni 1990 werd te Dublin besloten een Europese Unie te vormen. Het eind '91 ondertekende Verdrag van Maastricht is een duidelijke expressie van de Frans-Duitse wens een toekomstige monetaire unie te relateren aan een politieke unie. Het Nederlandse EG-voorzitterschap had nog

geprobeerd met een eigen voorstel met welhaast traditionele inhoud het tij te keren, doch tevergeefs: zoals bekend werd afgesproken dat er naast een Europese Monetaire Unie eveneens een Gemeenschappelijk Buitenlands en Veiligheidsbeleid (GBVB) zou worden ontwikkeld.

De Nederlandse visie op 'Europa' was enigszins aan het wankelen gebracht. Was een politieke unie inderdaad niet noodzakelijk om de te vormen ene markt en bijbehorende munt kracht bij te zetten? Zouden de Amerikanen, nu de Sovjet-dreiging was verdwenen, hun handen niet geleidelijk van het oude continent aftrekken? Moest Nederland zich niet ontdoen van orthodox Atlanticisme dat met de snelle evolutie van een eigen Europees machtsblok eerst economisch, doch vervolgens onvermijdelijk politiek qua karakter een anachronisme was? De Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid werd om advies gevraagd. Deze deed in 1995 een tamelijk revolutionair rapport het licht zien, waarin werd gesuggereerd dat Nederland zijn zinnen moest zetten op deelname aan een kopgroep binnen de EU (zoals reeds eerder uitgedacht door de Duitse CDU-politici Schäuble en Lamers), die het voortouw zou moeten nemen bij verdere economische en politieke integratie. Versterkt handelsvermogen om fragmentatie in Europa te voorkomen, zou louter van de grote lidstaten van de EU uit kunnen gaan. Nederland diende zich omwille van de consolidering der reeds bewerkstelligde eenwording meer te oriënteren op de As Bonn-Parijs, hetgeen zijn onderhandelingspositie zou versterken.⁴ De kersverse minister van buitenlandse zaken, Van Mierlo nam het advies over: Nederland zou de banden met de As, en dus met Frankrijk, aanhalen c.q. in de 'oksel' gaan leunen.

PAARSE ILLUSIE

Anno 1998 weet iedereen beter, aangezien een drietal samenhangende factoren het paarse voornemen heeft doorkruist. Ten eerste is de band tussen Bonn en Parijs sedert de verkiezing van Jacques Chirac tot 'Président de la République' aan evidente slijtage onderhevig. De herhaling der kernproeven in de Pacific, het onverwachte afschaffen van de dienstplicht en recentelijk nog de comotie omtrent de benoeming van Duisenberg tot president van de ECB mogen illustreren dat de liefde van wel-

eer bekoeld is. Voorts is van de Tweede Pijler van 'Maas-tricht', het GBVB, nauwelijks iets terecht gekomen. Over het tekort schieten van de EU in ex-Joegoslavië is onderhand genoeg geschreven, maar ook tijdens de anarchie in Albanië, de crises in Algerije en Kosovo, de economische chaos in Zuidoost-Azië, de dreigende militaire confrontatie met Irak en de Indiase kernproeven vormde de EU absoluut geen eenheid.⁵ De Verenigde Staten mogen telkens weer de kastanjes uit het vuur halen, terwijl Frankrijk primair uit lijkt te zijn op nationale grandeur om de eigen sociaal-economische problemen te verzwijgen. Heeft radicale omschakeling van het Nederlands buitenlands beleid überhaupt enig nut als Bonn en Parijs continu ruziën en het GBVB een lege huls is? Bovendien lijkt het Kern-Europa-concept door deelname van elf landen aan de EMU achterhaald.

Ten derde zijn er de afgelopen jaren talloze netelige kwesties op het bilaterale vlak gerezen tussen Nederland en Frankrijk. Al vanaf 1992 maakte Parijs kritische opmerkingen over het drugsbeleid, maar na het aantreden van Chirac liep de zaak zoals bekend uit de hand; opmerkingen over Nederland als 'Internationaal drugsdistributiecentrum' en 'Narco-état' deden politiek Den Haag, inclusief de immer zo kalme premier Kok, schuimbekken van woede. In 1995 zou de relatie verder verslechteren door de aanschaf van de Apache-helicopter (in plaats van de Frans-Duitse Tigre), de weinig subtiele retoriek van ambassadeur Bernard over de Nederlandse cultuur, de Franse atoomproeven en het verwijt van minister De Charette dat Nederland tekort schoot bij de verdediging van de enclave Srebrenica.⁶ De drugsruzie mondde in 1996 uit in een ordinaire, verbale oorlogsvoering tussen de twee staten en ook de publieke opinie in Nederland begon zich in toenemende mate te storen aan de Franse bemoeizucht. Nadat dit thema enigszins naar de achtergrond was verdwenen, schrikte Chirac Nederland op door Jean-Claude Trichet als kandidaat voor het ECB-presidentschap voor te dragen (november 1997). Uiteindelijk werd begin mei te Brussel bepaald dat Duisenberg na enige jaren zal terugtreden.⁷ De curieuze aankondiging van de eeuwig optimistische minister Van Mierlo dat de zoveelste Frans-Nederlandse werkgroep zal worden ingesteld ten spijt, maakt het voorafgaande harde dreigen met veto's duidelijk dat de relatie behoorlijk ziek is.

TEGENWICHT TEGEN FRANSE DOMINANTIEZUCHT

Hopelijk heeft Den Haag naar aanleiding van de geschetste drie ontwikkelingen begrepen dat de Franse dominantiezucht tegenwicht in plaats van toegeeflijkheid behoeft, alleen wie verschaft dit? De relatie met Duitsland is aanzienlijk verbeterd, maar op de cruciale momenten zal Bonn, ondanks alle bewondering voor het poldermodel, kiezen voor Parijs. De Benelux-coöperatie beperkt zich veelal tot nobele intenties en verloopt altijd moeizamer dan verondersteld, getuige de botsing tussen de premiers Kok en Dehaene tijdens de EU-top in Amsterdam. België en Luxemburg zullen telkens ontvankelijk blijven voor de wensen van hun zuiderbuur.

Het slaafs volgen van de As Bonn-Parijs is geen Nederlands belang. Derhalve kan het geen kwaad de betrekkingen met het Verenigd Koninkrijk nieuw leven in te blazen. In academische en Haagse kringen was het jarenlang mode met de grootste minachting over de Britse Europa-politiek te spreken, maar vindt Nederland, in navolging van mevrouw Thatcher, nu ook niet dat het te veel geld afdraagt aan Brussel? Bovendien lijkt Nederland afstand te nemen van het ideaal van een supranationaal 'Europa' en net als de Engelsen voor een meer intergouvernementele koers te kiezen. Groot-Brittannië blijft de poort tot de VS, zonder welk land de Europese vrede en veiligheid niet gegarandeerd kunnen worden. Het propageert een open EU die zich inspant voor vrijhandel en bijdraagt aan een gezonde wereldeconomie, hetgeen Nederland zeker moet aanspreken. Wij kunnen niet zonder de Britten die al eeuwenlang naburige en opdringerige grootmachten op afstand houden.⁸

Voorts zouden de Scandinavische landen serieuzer benaderd moeten worden. Zij zijn onontbeerlijk om tegenwicht aan Frankrijk en de 'Club Med' te bieden en vertonen qua cultuur en mentaliteit veel overeenkomsten met Nederland. Was het niet Denemarken dat ons steunde tijdens het veroordelen van de slechte mensenrechtensituatie in China? Zweden wijst de EU regelmatig op nijpende kwesties als de democratische gebreken en de verloederding van natuur en milieu. Deze landen staan alleen integratie voor op die terreinen waar deze noodzakelijk is en willen geen tijd verspillen aan nutteloze en achterhaalde zaken als een Gemeenschappelijk Buiten-

lands en Veiligheidsbeleid dat voor Parijs toch vooral een beleid is, waarin de rest van Europa het Franse banier volgt.⁹

Europese integratie betekent geenszins dat traditionele machtspolitiek tot het verleden behoort. De lidstaten laten zich niet door fraai idealisme leiden, maar pogen een zo groot mogelijke invloed op het eenwordingsproces te verwerven. Daarom mag de Nederlandse burger van het nieuwe kabinet verwachten dat het zich hard zal opstellen om de nationale bewegingsvrijheid te behouden en coalitievorming met gelijkgestemde landen niet schuwt om adequaat tegengas te geven aan Franse hegemoniale tendenzen.

NOTEN

1. D. Hellema, *Buitenlandse politiek van Nederland*, Utrecht, 1995, pp. 157 en 172-174.
2. J.J.C. Voorhoeve, *Peace, profits and principles*, Leiden, 1985, pp. 176-180.
3. D. Hellema, *op. cit.*, pp. 319-321.
4. Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *Stabiliteit en veiligheid in Europa. Het veranderende krachtenveld voor het buitenlands beleid*, 's Gravenhage, 1995, pp. 121-128.
5. 'E.U. vaak verdeeld en machteloos', in: *NRC Handelsblad*, 19 mei 1998.
6. Voor een praktisch overzicht zie: 'Van drugs bezeten', in: *Elsevier*, 30 maart 1996, pp. 46-48.
7. Zie ook: 'Duis in deeltijd', in: *NRC Handelsblad*, 7 mei 1998.
8. Een magnifiek pleidooi voor een hechte band met het Verenigd Koninkrijk kan men vinden in: M.C.J. Jehee, J.A. de Koning, J.W. Sap, *De Frans-Duitse as: tirannie of sympathiek?*, Groningen 1996, pp. 61-114, waarin de balans duidelijk naar het begrip 'tirannie' doorslaat.
9. F. Bolkestein, *Woorden hebben hun betekenis*, Amsterdam, 1992, p. 96.

Drs. J. Bult is historicus en publicist. Hij is momenteel werkzaam bij de Belastingdienst.

GEDACHTEN OVER DE KONINKRIJKSRELATIE

M. WESSELS

Het is niet pluis op de Antillen en Aruba, merkte Frits Bolkestein begin deze maand op de partijraad op. Volgens de voormalige VVD-leider is staatssecretaris Gijs de Vries aangesteld om het 'allemaal te gaan uitpluizen'. Hoe het ook zij, de staatssecretaris die zich moet gaan bezighouden met de rijksdelen overzee, heeft geen eenvoudige taak, want de relatie van Nederland met de Antillen en Aruba kenmerkt zich door een aantal dilemma's. Wenselijk lijkt in ieder geval een wijziging van het Statuut voor het Koninkrijk. Vanwege de samenhang met de migratieproblematiek zou tegelijkertijd met een toegangsregeling moeten worden bedreigd. Verder zal de financiële sanering op de Antillen eindelijk haar beslag moeten krijgen en dient de Nederlandse tolerantie voor de afwijkende politieke cultuur aldaar te wijken wanneer afbreuk wordt gedaan aan de deugdelijkheid van bestuur en de democratische rechtsorde.

ANTILLIAANSE ONAFHANKELIJKHEID?

Dat de relatie met de Koninkrijkspartners overzee Nederland confronteert met belangrijke dilemma's, is reeds lang bekend. Op die dilemma's werd onder meer nadrukkelijk gewezen na de onlusten die op 30 mei 1969 op Curaçao plaatsvonden, toen in de binnenstad van Willemstad op grote schaal was geplunderd en talrijke panden in vlammen waren opgegaan. De Koninkrijksregering was toen genoopt om in te stemmen met de inzet van Nederlandse mariniers om de onlusten te beteugelen. Vervolgens betoogden in een debat in de Tweede Kamer verschillende sprekers dat Nederland toch eigenlijk niet zou mogen worden gehouden aan het verlenen van dergelijke militaire steun terwijl geen overeenkomstige invloed kon worden uitgeoefend op de maatschappelijke

situatie die de aanleiding vormde van de onlusten. Het inzetten van Nederlandse mariniers in een voormalige overzeese kolonie leidde temeer tot verlegenheid bij de Nederlandse politici omdat men in deze tijd van toenemend links-radicalisme al snel werd beticht van 'imperialisme', 'neo-kolonialisme' en 'internationaal kapitalisme' en omdat bovendien kritische commentaren verschenen in internationale media.

Het streven naar een geleidelijke onafhankelijkheid van de Nederlandse Antillen en Suriname maakte vervolgens plaats voor een sterk gevoel van urgentie om die onafhankelijkheid tot stand te zien komen en om de in het Statuut (van 1954) vastgelegde Koninkrijksrelatie te beëindigen. Metterdaad werden Surinaamse politici die voor een dergelijke koers kozen, sterk aangemoedigd vanuit Nederland en liet men Suriname (naar het thans voorkomt) te snel en in ieder geval tegen de wens van een aanzienlijk deel van de bevolking de onafhankelijkheid ingaan. Het gros van de Antilliaanse politici echter toonde zich voorzichtiger. De aandrang van Nederlandse kant om spoedig voor de onafhankelijkheid te kiezen werd, vooral door middel van verdragstechnieken, behendig gepareerd. De zeer ongunstige ontwikkelingen in het onafhankelijk geworden Suriname bevestigden de Antilliaanse politici in hun mening dat onafhankelijkheid nogal wat risico's inhoudt. De meeste Nederlandse politici bleven echter gedurende de jaren tachtig aankoersen op de onafhankelijkheid van de Antillen en ook het 'mini'sterie dat zich in Nederland met de Koninkrijkspartners bezighield, het Kabinet voor Nederlands-Antilliaanse Zaken (KabNA), was doortrokken van de daarbij behorende geest van strikte eerbiediging van de autonomie en van hoofdzakelijk reageren op wensen die vanuit de Antillen werden aangedragen.

MODERNISERING VAN HET STATUUT

Maar de realiteit was weerbarstig. De Nederlandse Antillen bleven zich verzetten tegen de onafhankelijkheid en uiteindelijk was het Hirsch Ballin die die realiteit omzette in nieuwe voorstellen voor de inrichting van het Koninkrijk, waarvan de verschillende landen deel zouden kunnen blijven uitmaken. Een van deze voorstellen hield een wijziging of 'modernisering' in van het Statuut voor het Koninkrijk, dat reeds vanaf 1954 dienst doet. De gewijzigde houding van Nederland in de periode dat Hirsch Ballin vervolgens minister voor Nederlands-Antilliaanse en Arubaanse Zaken was, bleek onder meer uit de volgende passage uit de Memorie van Toelichting bij de begroting voor 1991: 'Met het voorstel om desgewenst de constitutionele banden met de Caraïbische delen voort te zetten, is van Nederlandse zijde een duidelijk signaal gegeven dat Nederland serieus rekening wil houden met de verlangens en behoeften van de partners in het Koninkrijk. Voorwaarde voor zo'n relatie is het zich ondubbelzinnig verplichten van partijen om zorg te dragen voor een behoorlijk bestuur, een democratische samenleving en de handhaving van fundamentele menselijke rechten en vrijheden.'¹

De gewijzigde opstelling bleek ook uit het onder bestuurlijke curatele stellen van Sint Maarten toen daar steeds meer was gebleken van wantoestanden op bestuurlijk gebied. Deze maatregel werd geëffectueerd in 1993, maar riep bij de Antilliaanse landsregering nogal wat weerstand op. Vanuit de Tweede Kamer werd Hirsch Ballin juist krachtig aangemoedigd om in te grijpen, zoals tot uitdrukking kwam in de Kamerbreed ondersteunde motie-Terpstra. Bij het uitvaardigen van deze maatregel moest men echter voor lief nemen dat het Statuut niet duidelijk aangeeft wanneer het Koninkrijk de bevoegdheid heeft om in bestuurlijke zin orde op zaken te zetten. Een modernisering van het Statuut bleek opnieuw zeer gewenst.

Ook de opvolger van Hirsch Ballin als minister voor Nederlands-Antilliaanse en Arubaanse Zaken, Voorhoeve, bepleitte een modernisering van het Statuut. Daarbij noemde hij onder meer een specificatie van het begrip 'deugdelijkheid van bestuur', die volgens het Statuut door het Koninkrijk moet worden gewaarborgd en een opnieuw formuleren van bepalingen die gaan over over-

leg, samenwerking en bijstand tussen de landen. De rechten van de mens die volgens het Statuut eveneens door het Koninkrijk dienen te worden gegarandeerd, moeten volgens hem ruim worden geïnterpreteerd: 'Wij moeten goed aandacht besteden aan geluiden uit de Nederlandse Antillen, dat het in het Koninkrijk ook gaat om verbetering van het onderwijs, om het inlopen van ernstige achterstanden. De ingang van de rechten van de mens is belangrijk in de Koninkrijksrelaties, nu en in de toekomst. De implicaties moeten wij nader onder ogen zien. Zij vragen een zeer actief sociaal-economisch beleid en jeugd-beleid.' Bovendien werd een uitbreiding van de Koninkrijkstaken genoemd voor enkele andere zaken, waarbij de gemeenschappelijke belangen van het geheel die van de individuele rijkdelen overstijgen, zoals de maritieme rechtshandhaving en de rechtspraak.² Ook is in de jaren negentig zeer frequent gesproken van een 'intensivering van de betrekkingen'.

BETUTTeling?

Inmiddels werd aan Antilliaanse kant de wens om binnen het Koninkrijk te blijven bevestigd door een referendum onder de Antilliaanse bevolking dat in 1993/1994 werd gehouden. Met uitzondering van Sint Maarten, waar (toch ook maar) 6,3 procent van de bevolking koos voor onafhankelijkheid, verwierf die keus slechts een half procent of minder op de andere eilanden (Curaçao, Bonaire, Sint-Eustatius, Saba). Aruba, dat eerder door Nederland in feite werd gedwongen akkoord te gaan met een spoedige onafhankelijkheid in ruil voor het verkrijgen van de 'status aparte' in de verhouding met de rest van de Antillen (vooral Curaçao), wist zich uiteindelijk toch weer van een positie binnen het Koninkrijk te verzekeren (1996).

Maar tegelijkertijd bleef bij Antilliaanse (en Arubaanse) politici veel weerstand bestaan tegen Nederlandse 'inmenging', zoals reeds bleek bij het onder bestuurlijke curatele stellen van Sint Maarten. Verder werd het KabNA, of eigenlijk (sinds het verwerven door Aruba van de 'status aparte') het KabNAA, krachtig bekritiseerd vanwege vergaande betutteling bij de goedkeuring van projecten. In 1997 kwamen twee rapporten uit waarin werd aangedrongen op een veel grotere zeggenschap van de Antillen resp. Aruba over de besteding van de hulp-gelden.³ De Antilliaanse en Arubaanse politici hebben in feite

de Nederlandse honorering van hun wens om in het Koninkrijk te blijven stilzwijgend geïncasseerd, maar hebben nog steeds niet ingestemd met de Nederlandse wens om dan ook een weer hechter wordende relatie te bezegelen door middel van een 'modernisering' van het Statuut. Toch was die wens aan Nederlandse zijde vanaf het begin in één adem genoemd met de erkenning van de blijvende status van Koninkrijkspartner voor de Antillen en Aruba.

Inmiddels is het KabNAA als zelfstandig ministerie opgeheven. Binnen het KabNAA was het klimaat in de afgelopen jaren niet zeer goed te noemen, zoals bleek uit een rapport van een organisatiebureau dat onder meer gewag maakt van twee stromingen. Genoemd worden 'de lijn van harmonie en samenwerking en de interventiegerichtte lijn'.⁴ Men zou ook kunnen zeggen dat het ging om een tegenstelling tussen degenen die het begrip 'autonomie' min of meer gelijkstellen met 'onafhankelijkheid' en die grote aarzelingen kennen bij het aan Nederlandse kant formuleren van inhoudelijk beleid ten aanzien van de diverse sectoren bij de Koninkrijkspartners enerzijds, en degenen die juist meer Nederlands initiatief toejuichen en daadwerkelijk streven naar een intensivering van de betrekkingen anderzijds. Een soms geringe betrokkenheid bij de feitelijke problemen bij het eerstgenoemde type ambtenaren kan de overdreven zuinigheid die regelmatig aan het KabNAA is toegeschreven, in de hand hebben gewerkt.

Sinds kort is het betreffende ambtenarenapparaat een onderdeel geworden van het ministerie van Binnenlandse Zaken en bovendien houdt een afzonderlijke staatssecretaris zich nu permanent bezig met de Koninkrijksrelatie onder supervisie van een minister die de hoofdlijnen blijft aangeven. Dat een bewindsman zich full time bezighoudt met de Koninkrijksrelatie stemt overeen met de intensivering van de betrekkingen die zich in feite reeds heeft voorgedaan in de afgelopen jaren. Zelden zijn aan Nederlandse zijde zoveel initiatieven genomen om verbeteringen te bereiken als in de afgelopen jaren, zijn zoveel Nederlanders uitgezonden om de ambtelijke en justitiële instellingen op de Antillen en Aruba te versterken en zijn zoveel bezoeken aan de Antillen en Aruba afgelegd door allerlei Nederlandse vakministers.

DILEMMA'S

Deze feitelijke intensivering is echter nog steeds niet vertaald in een vernieuwd Statuut en politici aan de andere kant beroepen zich nog regelmatig op een mate van autonomie zoals die in voorgaande decennia nog aan beide zijden van de oceaan werd onderschreven. Een dergelijke houding van Antilliaanse en Arubaanse bestuurders verschaft bovendien een gemakkelijk argument aan Nederlandse politici die eigenlijk geen intensivering van de betrekkingen wensen. Omdat het eenzijdig opzeggen van de Koninkrijksrelatie een staatsrechtelijk moeizame aanpak zal blijken te zijn, kunnen dergelijke politici het beste dreigen met een minimale invulling aan Nederlandse kant van de Koninkrijksrelatie indien niet ook met de Nederlandse desiderata rekening wordt gehouden. De kwestie van de vrije toegang tot Nederland is daarbij een gevoelig onderwerp. Ook de Antilliaanse en Arubaanse bevolking zelf blijkt die vrije toegang als een van de belangrijkste redenen voor een voortzetting van de Koninkrijksband te beschouwen.⁵ Het is eigenlijk vreemd dat de autoriteiten van de Antillen en Aruba een toelatingsregeling die voor Nederland geldt krachtig afwijzen, terwijl zij zelf wel een toelatingsregeling kennen voor personen die vanuit Nederland daarheen willen migreren.

Vanuit een oogpunt van consequent beleid zal Nederland nu vooral prioriteit moeten geven aan een wijziging van het Statuut die recht doet aan de situatie die is ontstaan doordat de Koninkrijksband wordt bestendigd. Een toelatingsregeling kan daarbij als een 'stok achter de deur' worden gebruikt. Bij een Statuutwijziging zullen de majeure dilemma's die de bestendiging van de Koninkrijksband oproept moeten worden geadresseerd. Immers, wanneer de voortzetting van de Koninkrijksband betekent dat Antillianen zich vrij in Nederland kunnen vestigen, en wanneer het daarbij vaak probleemjongeren betreft die op de Antillen geconfronteerd zijn geweest met sociale achterstandssituaties en met tekortschietend onderwijs, dan zal men hier vaak niet willen instemmen met het voortdueren van dergelijke achterstanden op de Antillen; in het algemeen zullen Nederlandse politici, vakbondsmensen e.a. die in Antilliaanse achterstandswijken deplorabele toestanden aantreffen, benadrukken dat die binnen het Koninkrijk niet aanvaardbaar zijn; wanneer op

de Antillen en Aruba de financiën niet op orde zijn, dan zal Nederland als donor en crediteur wensen dat verbeteringen worden doorgevoerd; wanneer de Antillen en Aruba onvoldoende kracht kunnen ontwikkelen tegenover de zeer nabijgelegen centra van handel in verdovende middelen, en ook Nederland wordt daar internationaal op aangesproken, dan zal Nederland de behoefte blijven voelen om die kracht te schragen; enz. enz.

Zolang voor deze aangelegenheden geen adequaat en ondubbelzinnig staatsrechtelijk kader aanwezig is, zal men er aan Nederlandse kant waarschijnlijk goed aan doen enige terughoudendheid te betrachten bij de honorering van de vele Antilliaanse en Arubaanse wensen. Een dergelijke benadering zal spanningen oproepen. Maar de Nederlandse wens om het Statuut te moderniseren is in feite slechts een 'bescheiden' wens binnen het totale spectrum van opties die zijn genoemd, variërend van nieuwe Nederlandse provincies tot volledige onafhankelijkheid. Enige inschikkelijkheid van de politici aan de andere zijde mag worden bedongen voor de Nederlandse bereidheid om de Koninkrijksrelatie voort te zetten.

Daarbij kunnen zij ook worden gewezen op het feit dat een recent onderzoek uitwees dat een niet gering deel van hun achterban, nauwere betrekkingen met Nederland voorstaat. De bevolking van Sint Eustatius kiest zelfs in meerderheid voor een provinciestatus, op Bonaire en Saba bestaat een duidelijke meerderheid voor 'nauwere banden' en op Curaçao kiest 40,9% voor 'nauwere banden' (naast 50,4% voor 'huidige banden'). Op Aruba, waar de politici graag de volledige zelfstandigheid van hun eiland beklemtonen, wil een meerderheid (65,2%) de 'huidige banden' handhaven, wenst toch nog 26,8% 'nauwere banden' en krijgt de optie van onafhankelijkheid slechts steun van 5,2% van de bevolking. De meeste steun voor het idee van onafhankelijkheid bestaat op Sint Maarten (15,3%, naast 40,9% voor de 'huidige banden' en 34,5% voor 'nauwere banden'). Bij de vraag of Nederland zich te veel bemoeit met het bestuur op de Antillen en Aruba, scoorde het antwoord 'neen' steeds het hoogste. Het is wellicht typerend dat vanuit de Antilliaanse en Arubaanse politiek soms nogal geprikkeld is gereageerd op het onderzoek dat deze resultaten opleverde.⁶

CULTURELE VERBONDENHEID

Nederlanders, die de Nederlandse Antillen en Aruba bezoeken, doen dit vooral omdat zij worden gelokt door het vooruitzicht van een vakantie onder palmbomen, op witte stranden, met goed zwemwater en bovendien de mogelijkheid te duiken naar koraalriffen en een exotische onderwaterfauna. Te weinig is men zich in Nederland nog bewust van de vele culturele manifestaties die vaak een boeiende vermenging vertonen van Nederlandse, Afrikaanse en Latijnse invloeden. Zo is in de Nederlandse media wel enige aandacht besteed aan de plaatsing op UNESCO's Werelderfgoedlijst van de vestinggordel rond Amsterdam, maar de plaatsing op die lijst van het veel rijkere monumentale erfgoed in de binnenstad van Willemstad (in 1997) is hier nauwelijks vermeld. Eilanden als Curaçao en Sint Eustatius staan hier nog nauwelijks op de kaart als interessante vakantiebestemmingen vanuit een cultureel perspectief. Zodra dat wel het geval zal zijn, kan dat de ontwikkeling van de belangrijke pijler die het toerisme vormt voor de Antilliaanse (en Arubaanse) economie sterk bevorderen.

De Nederlandse toerist die Willemstad bezoekt, zal daar tal van Nederlandse geveltjes, een vertrouwd stratenplan met Herenstraat, Breedestraat enz. aantreffen evenals fraaie forten die onder meer de toegang tot de Sint Annabaai en het Schottegat markeren. Ook zal hij buiten Willemstad tal van prachtige landhuizen aantreffen, die overeenkomsten vertonen met landhuizen rond Kaapstad. Nederlandse vormgeving van gebouwen werd overigens op de Antillen al snel aangepast aan het tropische klimaat en aangevuld met koelteverschaffende galerijen e.d. Vooral op Scharloo zijn ook veel Zuid- en Noord-Amerikaanse invloeden zichtbaar. De aanwezigheid van een grote, vroeg achttiende-eeuwse synagoge in het centrum van Willemstad geeft blijk van eenzelfde soort (relatieve) tolerantie op godsdienstig gebied als men toentertijd in de Republiek kende.

Op Curaçao en Sint Eustatius kan de Nederlandse toerist sporen terugvinden van de betrokkenheid bij vrijheidsoorlogen in de omgeving: de Amerikaanse onafhankelijkheidsoorlog en de Zuid Amerikaanse onafhankelijkheidsoorlogen, die ook vanuit de Republiek Nederland werden ondersteund. Misschien zal hij aan de weet komen dat de Antillen een zeer waardevolle bijdrage hebben geleverd

aan de strijd tegen het fascisme gedurende de Tweede Wereldoorlog. Dezelfde toerist kan in het onlangs geopende maritiem museum op Curaçao een indruk opdoen van de oriëntatie op scheepvaart en handel die daar reeds vanouds bestaat. Ook in dat opzicht is de overeenkomst met Nederland niet toevallig.

De cultureel geïnteresseerde toerist zal verder tot de ontdekking komen welk een boeiende vermenging van culturen zich in deze regio heeft voorgedaan. Hij zal bemerken dat de voertaal op de Benedenwindse eilanden, het Papiaments, een boeiende mix vormt van Portugees, Afrikaanse, Engelse en Nederlandse taalinvloeden. Maar vaak zal hij zich ook van het Nederlands kunnen bedienen. Zeer terecht is na de revolutie van 1969 weer veel meer ruimte gekomen voor cultuuruitingen van de gekleurde bevolking, zoals de (lange tijd mondeling overgeleverde) eigen literaire tradities en het 'tambu'. Dat Nederlanders pas weet krijgen van deze zaken wanneer zij de Antillen werkelijk gaan verkennen, is overigens tekenend voor de geringe kennis die men hier heeft van de Koninkrijksdelen overzee. In het algemeen bestaat hier zelfs weinig besef van het feit dat Nederland samen met de Nederlandse Antillen en Aruba één koninkrijk vormt.

ANDERSOORTIGE POLITIEKE CULTUUR

Een lelijke schaduw over de gemeenschappelijke geschiedenis van het Koninkrijk wordt geworpen door de slavernij, al zou deze op de Antillen (met name Curaçao) veelal een 'milder' karakter hebben gekend dan elders in de regio. Er bestond op Curaçao ook reeds lang een grote groep vrijgelaten personen 'van de kleur' en bovendien was sprake van een 'intense menging' van de verschillende rassen.⁷ Toch bracht de slavernij ook op de Antillen veel van de kwalijke praktijken die men gewoonlijk met het begrip slavernij associeert en die in schril contrast stonden met de vrijheid waarop men zich aan deze zijde van de oceaan regelmatig beroemde. Erkenning van de kwalijke plaats die de slavernij inneemt in de Nederlandse geschiedenis, bijvoorbeeld te symboliseren door de oprichting van een monument in Nederland, is iets dat na zoveel jaren tenminste van Nederland mag worden verwacht.

Een element van 'latino'-cultuur dat bij Nederlanders

aarzelingen oproept en dat geruime tijd een stempel heeft gedrukt op de politieke verhoudingen op de Antillen, wordt gevormd door het patronage-systeem resp. het cliëntelisme. Daarbij worden aanhangers geworven via het verlenen van gunsten in de particuliere sfeer. Ook elders in Latijns-Amerika kent men dit verschijnsel dat nog in de hand wordt gewerkt door de kleinschaligheid van sommige samenlevingen. In het midden van de jaren zestig bereikten deze praktijken een trieste climax toen bij verkiezingen op de Antillen stemmen vaak werden gekocht in ruil voor kwijtscheldingen van schulden, toekenningen van volkswoningen, aanstellingen bij de overheid, toekenningen van beurzen enz. Hoe meer volmachten men kon inleveren hoe hoger de 'vergoeding' die daarvoor kon worden bedongen. Veel van die 'vergoedingen' werden overigens nooit gerealiseerd. Een steeds groter onbehagen over het karakter van de Antilliaanse politiek droeg bij aan de uitbarsting die op 30 mei 1969 plaatsvond.

Later streefden partijen als de MAN en de PAR naar een meer zuivere politieke cultuur en de ergste uitwassen lijken te zijn uitgebannen. Toch blijft de corrumperende invloed van het begunstigen van relaties een gevaar dat bij de politiek op de Antillen en Aruba vlak om de hoek ligt en ook corruptie in algemene zin komt nog regelmatig aan de oppervlakte. Het is opvallend dat Nederlanders die worden uitgezonden naar de Antillen of Aruba een korte cursus kunnen volgen, op het Koninklijk Instituut voor de Tropen in Amsterdam, waarvan de kennismaking met de andersoortige politieke cultuur, waaronder de patronage, een belangrijk aspect vormt. Daarbij wordt geen nadrukkelijke goed- of afkeuring uitgesproken, maar het gaat wel om een aangelegenheid waarop beleidsmakers zich moeten bezinnen wanneer zij spreken over 'deugdelijkheid van bestuur'.

TAAL- EN JONGERENPROBLEMATIEK

Een ander hardnekkig probleem op de Antillen is de taalproblematiek in het onderwijs, in het bijzonder het gebruik van het Nederlands in het onderwijs. Kennis van het Nederlands is noodzakelijk voor de vele Antillianen en Arubanen die vervolgonderwijs in Nederland willen volgen en meer in het algemeen voor de vele Antillianen en Arubanen die op enig moment de oversteek naar

Nederland maken. Men kan stellen dat kennis van het Nederlands behoort bij het Nederlandschap dat ook de Antillianen en Arubanen bezitten. Het Nederlands is verder de taal die bij de wet- en regelgeving wordt gebruikt ook al vinden de debatten veelal in het Papiaments (op de Bovenwinden in het Engels) plaats. Ook veel boeken en enkele belangrijke kranten worden in het Nederlands gedrukt. Bij de oriëntatie van de Antillen op internationale dienstverlening past kennis van talen (ook van het Engels en het Spaans) en kan men niet volstaan met een taal als het Papiaments die door minder dan 250.000 mensen wordt gesproken.

Maar ook moet men erkennen dat het Papiaments al sinds de 18de eeuw door alle lagen van de bevolking op de Benedenwinden wordt gesproken en dat het niet reëel zou zijn te veronderstellen dat daarin binnen afzienbare tijd verandering komt. Bij de erkenning van dat feit past het toekennen van een volwaardige plaats aan het Papiaments in het basisonderwijs, ook om de overgang voor Antilliaanse jongeren van de thuissituatie naar de schoolsituatie niet te groot te laten zijn. Het verband dat vaak wordt gelegd met de 'drop out'-problematiek moet serieus worden genomen. Het wordt tijd dat eindelijk een duidelijke beslissing wordt genomen over de 'taalsrijd' in het onderwijs op vooral Curaçao en Bonaire, waarbij zowel het Papiaments (vooral in de lagere klassen) als het Nederlands (steeds meer naarmate men verder komt op school) een relevante plaats krijgt. Een dergelijk besluit komt dan zeker niet te vroeg gezien het feit dat reeds vanaf 1969 de eis klinkt dat (ook) in het Papiaments onderwijs wordt gegeven. Weliswaar heeft het Papiaments inmiddels een plaats gekregen in de praktijk van het basisonderwijs, maar de afwezigheid van een wettelijke besluitvorming gaat ten koste van een goede gang van zaken. Na een adequate besluitvorming zal hopelijk ook de aanschaf van het daarbij behorende lesmateriaal en het completeren van een adequaat bestand aan onderwijzers op een meer doelgerichte wijze kunnen worden aangepakt. Wat betreft de Bovenwinden zal men zich veeleer moeten bezinnen op het gegeven dat naast het Engels het Nederlands een zeer ondergeschikte plaats inneemt. In meer algemene zin lijkt een lange termijn-plan voor het onderwijs gewenst.

Teveel gaat er mis in de jeugdijaren van talloze Antil-

lianen. Behalve dat het onderwijs soms niet aansluit bij hun situatie, laten ook de omstandigheden thuis vaak veel te wensen over. Onvolledige gezinnen en een tekortschietende huisvesting vormen majeure problemen voor veel jongeren. Veel van die jongeren zijn in de afgelopen decennia in Nederland terecht gekomen. Zolang er geen toelatingsregeling is ingevoerd (en hierboven is al aangegeven dat het beter is om het idee van een toelatingsregeling vooral te gebruiken als 'stok achter de deur' voor het doorvoeren van een Statuutswijziging), is de problematiek van Antilliaanse jongeren er een van communicerende vaten: als er meer jongeren op die wijze opgroeien op de Antillen, zal in Nederland de overlast die men van hen ondervindt, prompt en navenant toenemen.

ORIËNTATIE OP NEDERLAND

Het totale aantal Antillianen (en Arubanen) dat inmiddels naar Nederland is gemigreerd, is inmiddels zeer aanzienlijk in verhouding tot het aantal dat op de eilanden is gebleven (ca. 90.000: ca. 300.000). Vooral veel Curaçaoënaars zijn naar Nederland gemigreerd. Heeft de intensivering van de betrekkingen vooral bij de Antilliaanse politici de oriëntatie op Nederland sterk vergroot, de migratie heeft vooral bij de bevolking op de Antillen die oriëntatie bijzonder doen toenemen.⁸ Welke besluiten ook door de politiek worden genomen, die grote oriëntatie op Nederland zal niet binnen afzienbare tijd veranderen. In die zin is de relatie tussen de Koninkrijkspartners in feite onopzegbaar geworden.

Wie tijdens het voorbije wereldkampioenschap voetbal op Curaçao verbleef, kon waarnemen dat de Curaçaoënaars vooral enthousiasme toonden voor de prestaties van het Nederlands elftal (het Braziliaanse elftal nam een sterke tweede plaats in). Daarbij zal ongetwijfeld ook een rol hebben gespeeld dat in het Nederlands elftal spelers uit het Caraïbisch gebied een belangrijke rol vervullen. Ook in meer algemene zin ligt het voor de hand dat het toenemende multi-etnische karakter van de Nederlandse samenleving de Koninkrijkspartners dichter bij elkaar brengt. Nederland was enkele decennia geleden nog een hoofdzakelijk 'blank' land, ook al heeft immigratie (maar dan van binnen Europa) hier reeds eeuwen een prominente rol gespeeld. 'We are just a bunch of immigrants' zou de Nederlander een Amerikaanse acteur kunnen

nazeggen. Zo was in het 17de-eeuwse Amsterdam twee derde van de ondertrouwe bruidegoms elders geboren, hoofdzakelijk buiten de Republiek.⁹

Overigens zijn juist ook veel immigranten die in de Republiek arriveerden, vervolgens doorgereisd naar overzeese gebiedsdelen, waaronder de Antillen. Ook een multi-etnisch karakter hebben de Koninkrijksdelen dus vanouds gemeen, zij het dat in Nederland de groei van de gekleurde bevolking vooral kenmerkend is voor het huidige tijdsbestek. Ook daardoor groeit nog steeds hetgeen tussen de Koninkrijksdelen als 'gemeenschappelijk' kan worden aangemerkt. Tegelijkertijd verblijven onder meer veel Nederlandse 'pensionado's' op de Antillen en zijn ook tal van Nederlandse bedrijven op de Antillen vertegenwoordigd. In dit tijdsbestek wordt ook gewerkt aan een satellietverbinding, die Nederlandse televisieprogramma's met grotere regelmaat op Antilliaanse televisieschermen moet brengen.

Wie thans, aan de vooravond van een nieuw millennium, de band tussen Nederland en de Antillen vergelijkt met de band van, zeg, honderd jaar geleden, zal tot de conclusie komen dat die band haast onvergelykbaar veel nauwer is geworden. Ook daarmee zal men rekening moeten houden bij de verdere besluitvorming over de Koninkrijksrelatie. Maar, ongetwijfeld zullen er ook culturele verschillen blijven tussen Nederland enerzijds en de Antillen en Aruba anderzijds. In het reeds genoemde onderzoek naar de meningen van Antillianen en Arubanen over de Koninkrijksrelatie kwam naar voren dat men daar veelal van mening is dat Nederland onvoldoende respect toont, onvoldoende accepteert dat men daar anders is en onvoldoende begrip heeft voor de lokale cultuur. Veel zou waarschijnlijk al kunnen worden gewonnen door een grotere belangstelling in Nederland voor de andere twee landen van het Koninkrijk. Zo sterk als men zich op de Antillen en Aruba bezighoudt met hetgeen hier gaande is, zo gering is de Nederlandse belangstelling voor wat zich daar afspeelt.

Ook met het gegeven dat de moedertaal daar een andere is dan hier, zou men in Nederland meer rekening dienen te houden. Zo zou het geen kwaad kunnen wanneer Haagse ambtenaren die zich met de Antillen en Aruba bezighouden verplicht worden een cursus Papiaments te volgen zodat zij af en toe ook eens een opmer-

king in het Papiaments kunnen maken, hetgeen nu meestal niet het geval is. Maar Nederlandse bestuurders zullen verder in het oog willen houden dat het belang van het Koninkrijk en van zijn samenstellende delen ook vergt dat een goede beheersing van de Nederlandse taal een belangrijke prioriteit is. Respectvol optreden behoort tot de minimale vereisten bij de omgang met personen met andere achtergronden. Wel mag men ook van Antilliaanse en Arubaanse autoriteiten verwachten dat zij van hun kant respect tonen voor de Nederlandse bestuurders. Het is vaak nog te verleidelijk eigen tekortkomingen te maskeren met kritiek op Nederlandse 'bemoeienis'. Verder kan van Nederlandse zijde een afwijkende politieke cultuur worden geëerbiedigd, maar de grens wordt bereikt wanneer afbreuk wordt gedaan aan de deugdelijkheid van bestuur en de democratische rechtsorde. Waar die waarden in het gedrang komen, zal de tolerantie moeten wijken, hetgeen in feite ook door het Statuut wordt voorgeschreven.

DUIDELIJKE KEUZES

Inmiddels wordt de Koninkrijksrelatie aan Nederlandse zijde behartigd door het ministerie van Binnenlandse zaken en Koninkrijksrelaties. De ambtenaren van het KabNAA zijn naar dit ministerie overgeheveld, zij het dat velen van hen de bezigheden met de Koninkrijksrelatie vaarwel hebben gezegd. Geen van de directeurs die in voorgaande jaren op KabNAA werkzaam waren, is nog terug te vinden in het nieuw gevormde Directoraat-Generaal op het ministerie aan de Schedelhoekshaven. Bovendien is een nieuwe bewindsman aangetreden die de dagelijkse verantwoordelijkheid voor de Koninkrijksrelatie draagt. Het gevaar bestaat natuurlijk dat men het wiel opnieuw wil gaan uitvinden, of dat men, door onvoldoende ervaring, een achterstand oploopt ten opzichte van de onderhandelingspartners aan de andere zijde van de oceaan. Kennis van hetgeen zich in de afgelopen decennia heeft voorgedaan binnen de Koninkrijksrelatie is onontbeerlijk. Dit geldt temeer omdat in de nu aangebroken periode duidelijke keuzes moeten worden gemaakt.

Een Statuutswijziging is, als aangegeven, dringend gewenst. Om de dilemma's binnen de Koninkrijksrelatie op te lossen, zal Nederland op die wijziging moeten blijven aandringen. Omdat er een samenhang is met de

migratieproblematiek (Nederland dringt immers mede aan op het aanpakken van sociale misstanden omdat die de migratie van Antillianen en Arubanen bevorderen), is er reden om tegelijkertijd te dreigen met een toelatingsregeling. Verder zal de financiële sanering op de Antillen nu eindelijk haar beslag moeten krijgen. Een goede inning van belastingen vormt daarvan een belangrijk onderdeel. Er zullen ook besluiten genomen moeten worden over de wijze waarop de Nederlandse hulp gestalte krijgt. Voorzichtigheid is geboden met voorstellen waarbij de Nederlandse invloed op die hulpstroom wordt geminimaliseerd. Daarbij zijn concrete eisen inzake goede uitvoeringsorganisaties en goede controle zinniger dan het schermen met het risico van patronage-praktijken, waarbij eigen zeggenschap over beschikbare financiële middelen zeer aantrekkelijk is. Het inpassen van tamelijk algemeen geformuleerde projectvoorstellen in een beleidsprogramma dat als geheel ter goedkeuring wordt voorgelegd, waarna de individuele projectvoorstellen vervolgens slechts voor een globale beoordeling worden aangeboden, vormt een zinnig alternatief. Dit kan er ook toe bijdragen dat men iets meer beleidsmatig gaat werken.

In het algemeen lijkt enige terughoudendheid geboden zolang de Antillen en Aruba niet tegemoet willen komen aan Nederlandse wensen betreffende een adequate wijziging van het Statuut. Wanneer die wijziging tot stand komt en de intensivering van de betrekkingen verder gestalte krijgt, zal men wel rekening moeten houden met een opwaartse druk op het Nederlandse hulpbudget. Waarschijnlijk moet dan de oplossing worden gezocht binnen het totale ontwikkelingsplafond, waaronder ook de uitgaven voor de Antillen en Aruba vallen. Daarbij mag niet worden vergeten dat in de periode vóór de explosie van de uitgaven voor ontwikkelingssamenwerking in de jaren zeventig, de hulp aan de Koninkrijksdelen (toen nog de Antillen en Suriname) ongeveer 25 procent van de totale Nederlandse ontwikkelingshulp in beslag nam. De hulp aan de Antillen en Suriname bedraagt nu nog slechts ongeveer 5 procent van de gehele ontwikkelingssamenwerking.

Ten aanzien van de ontwikkelingssamenwerking is reeds vaker de concentratie op een beperkt aantal landen bepleit. Men zou dan als concentratieland zeker kunnen denken aan de Antillen, waarmee Nederland zo'n

sterke band heeft. Bovendien heeft Nederland een groter belang bij een goede gang van zaken op de Nederlandse Antillen en Aruba dan in een willekeurig ontwikkelingsland in Afrika of Zuid-Azië. Het zou een zinvol signaal zijn in de richting van de Koninkrijkspartners wanneer duidelijk wordt dat een vernieuwing van de Koninkrijksrelatie voor hen ook financiële voordelen kan meebrengen. Voorop dient steeds te staan het belang van de burgers van de drie landen. Het eerdergenoemde onderzoek naar de mening van Antillianen en Arubanen over de Koninkrijksrelatie geeft aan dat zij van die relatie niet alleen het Nederlandse paspoort, en de toegankelijkheid van studiefaciliteiten maar ook steun aan de economie verwachten.

In Den Haag zal verder een behoorlijk ambtelijk apparaat moeten blijven dat de relaties met de Koninkrijkspartners kan behartigen. De problematiek is omvangrijk en gecompliceerd. Het omvat het totale scala aan onderwerpen waarmee bestuurders en subsidiegevers te maken kunnen krijgen, van opvoedingsondersteuning tot ouderenzorg, van de constructie van aanlegsteigers voor het binnenloodsen van toeristen tot het tegengaan van illegale immigratie, van de productie van kwalitatief goed drinkwater tot het bestrijden van het witwassen van drugsgelden enz. enz. Daarbij heeft men dan nog te rekenen met twee landsregeringen en vijf eilandsbesturen, terwijl het politieke spectrum per eiland verschilt. Bovendien zijn de maatschappelijke problemen per eiland verschillend. Het is een goede zaak dat verschillende Nederlandse departementen een interesse ontwikkelen voor die problemen van de Antillen en Aruba die raken aan hun expertise, maar vaak moet beleid worden aangepast aan de Antilliaanse resp. Arubaanse situatie en bovendien is het noodzakelijk dat er een club ambtenaren is die een algemeen beeld heeft van de situatie.

Bij het naderen van het nieuwe millennium lijkt de nieuwe bewindsman voor Koninkrijksrelaties uit twee opties te kunnen kiezen: een optie waarbij een Statuutswijziging tot stand komt, de Koninkrijksregering haar verantwoordelijkheden kan en wil waarmaken en door Nederland geen toelatingsregeling voor Antillianen en Arubanen wordt doorgevoerd; en een optie waarbij geen Statuutswijziging wordt bereikt, een toelatingsregeling wordt vastgesteld en Nederland enige terughoudendheid betracht bij het honoreren van de wensen die door de

Antillen en Aruba worden aangedragen. Het moge duidelijk zijn dat de schrijver van dit artikel hoopt op realisering van de eerstgenoemde optie.

NOTEN

1. Rijksbegroting 1991, hoofdstuk IV, blz. 6.
2. Voor de passages resp. uitspraken uit de periode 1994-1998: inleiding van (toen nog) minister Voorhoeve voor de studieconferentie 'Koninkrijksrelaties: hoe nu verder?', zijn inbreng bij de behandeling van de begroting NAAZ voor 1998 (Handelingen van de Tweede Kamer der Staten- Generaal, 1997-1998, blz. 1278-1279) en de Rijksbegroting 1998, hoofdstuk IV, blz. 4.
3. *Ontwikkeling in vertrouwen. Naar een Antilliaanse Ontwikkelingsfinancieringsmaatschappij*, Eindrapport van de Commissie Financieringsmodaliteiten, Den Haag, juni 1997 en

Op eigen benen, Eindrapport van de Adviescommissie Samenwerking Aruba-Nederland, Den Haag, juni 1997.

4. Evaluatierapport van Kern-Consult.
5. G. Oostindie, P. Verton, *Ki sorto di reino? What kind of Kingdom? Visies en verwachtingen van Antillianen en Arubanen omtrent het Koninkrijk*, Den Haag, 1998.
6. Zie noot 5.
7. Zie ook H. Hoetink, *Het patroon van de oude Curaçaose samenleving*, Amsterdam, 1987.
8. Zie ook G. Oostindie, *Het paradijs overzee*, Amsterdam, 1997, onder meer hoofdstuk 8.
9. Zie bijvoorbeeld G. Dorren, 'De eerzamen', in: R. Aerts, H. te Velde, *De stijl van de burger*, Kampen, 1998, blz. 64.

Drs. M. Wessels is historicus en publicist.

HET KWADE GEWETEN DER CONSERVATIEF-LIBERALEN

Bespreking van K. Groenveld,
P.G.C. van Schie (red.),
Publieke verantwoordelijkheid

RENÉ CUPERUS

De Teldersstichting lijkt het vijftigjarig jubileum van de VVD onlangs te hebben aangegrepen voor een nieuwe poging de *rank and file* van de partij te heropvoeden in het liberale gedachtegoed. Nu met een publicatie onder de cryptische titel *Publieke verantwoordelijkheid*, waarmee een nieuwe term lijkt te zijn geïntroduceerd voor een herhaling van zetten. Wat wil het geval?

Eerst was daar de roemruchte crash op de partijraad te Bussum tussen de politiek-filosofische Gideonsbende in en rond de Teldersstichting aan de ene kant en de VVD-partijvrijwilligers aan de andere kant. Steen des aanstoots: de notie van een moraliserende overheid. 'Als u nog een keer het woord moralisme zegt, dan gaat u hier besmeurd met pek en veren de deur uit', zo schijnt de VVD-top op de partijraad te zijn toegevoegd. Die uitspraak is al bijna een klassieker geworden. Duidelijk is dat de poging om de denkbeelden uit het geschrift *Tussen vrijblijvendheid en paternalisme* ingang te doen laten vinden in de partij toen schipbreuk leed. De daarin bepleitte revisie van de VVD-opvatting van het liberalisme - een expliciet afscheid van het recht-op-en-neer-liberalisme van 'gewoon jezelf zijn' - moest nog even op zich laten wachten.

De ongemakkelijke impasse die in de VVD na die partijraad ontstond ten aanzien van een liberaal normen- en waarden-debat, werd vervolgens doorbroken door de commissie Opstelten, een commissie die zich op de wen-

selijkheid van een nieuw beginselprogramma diende te bezinnen. Met *Vrij en verantwoordelijk* legde deze commissie een nogal vage, weinig opzien barend compromis-tekst op tafel. Het M-woord werd wijselijk vermeden. De notie van een moraliserende overheid als drager en bewaker van normen en waarden komt er niet of nauwelijks in voor. Toch slaagde de commissie er en passant wel in enkele 'strategische' doelen te bereiken. Zo werd nu voor het eerst in een formeel partijstuk afstand genomen van het losbollige imago van het 'Veronica-liberalisme' van Nijpels c.s. uit de jaren tachtig. Tegenover de vrijblijvendheid van de leus 'gewoon jezelf zijn' werd nu met name het liberale beginsel van de verantwoordelijkheid gesteld.

Tegelijk met deze 'beeldcorrectie' van het VVD-liberalisme werd door de commissie Opstelten de weg geplaveid voor meer conservatieve, cultuurkritische denkbeelden en diagnoses binnen de VVD. Want zoals C. Jetten in het hier besproken boek scherp opmerkt: waar het gaat om de beoordeling van het individualiseringsproces, komt het rapport van de burgemeester van Utrecht en het omstreden geschrift *Tussen vrijblijvendheid en paternalisme* fors met elkaar overeen. Individualisering staat niet langer primair voor zaken als ontvoogding, vergroting van vrijheidsgraden of decollectivering; neen, dit verschijnsel wordt in versterkte mate geanalyseerd in termen van verval van normen en waarden, afname van sociale cohesie, egoïsme en doorgeslagen permissiviteit.

Het is hierbij dan ook dat de noodzaak ontstaat om het liberalisme breder te definiëren dan als louter de politieke idee van de individuele vrijheid welke zich neutraal zou verhouden tot het domein van de moraal, het samenleven en het 'goede leven'. Het liberalisme in het algemeen en de VVD in het bijzonder dienen uit hun 'moreel isolement' ten opzichte van andere politieke stromingen te worden verlost, opdat zij niet langer tandeloos of zelfs medeplichtig toe behoeven te kijken bij het debat over de erosie van publieke en individuele normen en waarden. En dus nam de Teldersstichting zich voor het taboe op moraliseren in de VVD te slechten.

Dat dit alles zo gevoelig ligt binnen de VVD, zou wel eens te maken kunnen hebben - zo denk ik als gefascineerd toekijkend buitenstaander - met een botsing tussen twee groepen: ex-confessionelen (vooral voormalig katholieken) versus conservatief-liberale denkers. Het M-woord van moraal en moraliseren stuit bij de grote groep gesecculariseerde katholieken binnen de VVD (type Nijpels) in het verkeerde keelgat. Deze heeft een broertje dood aan betutteling, paternalisme en moralisering. Is voor veel VVD-ers niet de samenbindende identiteit te staan als 'vrije jongens' tegenover de zedenmeesterij van de confessionelen en tegen het betuttelende, ethische vingertje van de socialisten?

Bij het denkende deel der liberalen evenwel is, in het voetspoor van de tegen de *permissive society* van de jaren zestig fulminerende Bolkestein, een opmars bezig van conservatief-liberalen (type Van der List en Kinneging). Deze diagnosticeren een diepingrijpend normen- en waardenverval en grijpen terug naar noties van burgermansfatsoen en individuele deugden. Zij lokaliseren deze in of verzoenen deze met de rijke liberale denktraditie.

EGOMANE VRIJBUITERS?

Het is tegen deze achtergrond dat recent bij het 50-jarig jubileum van de VVD de bundel *Publieke verantwoordelijkheid* verscheen, als vervolg-bijdrage aan het liberale normen- en waardendebat binnen de VVD. Opvallend is dat de motieven voor dit boek nog even defensief van toonzetting zijn als eerder al bij *Tussen vrijblijvendheid en paternalisme* en het commissie Opstelten-rapport het geval was. Er is sprake van een voortgaande poging om de VVD uit een vermeend moreel isolement te halen danwel van

een asociaal/amoreel stigma te ontdoen. Er is een sterke preoccupatie met het beeld dat buitenstaanders van de liberalen zouden hebben, en dat beeld wordt in forse kleurtinten geschilderd. Alsof de VVD een sekte van egomane vrijbuiters zou zijn, een 'Bond van liberale wets-overtreders' die elementaire normen en waarden stelselmatig aan hun laars zouden lappen.

Toch is dit het beeld dat steeds als aangrijppingspunt en rechtvaardiging voor een 'morele wending' van het VVD-liberalisme wordt opgevoerd. Ook in *Publieke verantwoordelijkheid* is het het veronderstelde asociale externe imago van de VVD dat aangeroepen wordt als contrapunt voor het verantwoordelijkheidsbegrip. Het ontaarde vrijheid/blijheid-denken als Achilleshiel van de VVD. 'Politieke tegenstanders willen de VVD nog wel eens verwijten dat ze een losbandige vrijheid voorstaat, aan individuen de vrijheid wil geven om maar geheel te doen wat hen belieft', aldus de redacteuren Groenveld en Van Schie in hun inleiding bij het boek. In reactie daarop dient de door hen samengestelde bundel de vraag te beantwoorden: 'Wat is verantwoordelijkheid in relatie tot vrijheid?' Oudminister Dijkstal zegt iets soortgelijks in een vermoedelijk door hem zelf geschreven bijdrage: 'Hun procesgerichte aanpak komt liberalen nog wel eens op het verwijt te staan dat ze een stroming zonder moraal vertegenwoordigen. Het zou "ieder voor zich zijn en God voor ons allen"'. Om zich vervolgens wel *mainstream* VVD af te zetten tegen 'de van bovenaf door het landsbestuur gedicteerde moraal, een moraliserende overheid die zich baseert op een statische invulling van het goede en kwade'. Hoe dit ook zij, liberalen zijn sinds enige tijd erg gepreoccupeerd met de kritiek die op het (neo-)liberalisme wordt uitgeoefend. Op een curieuze manier wekt men de schijn te lijden onder een kwaad geweten. Immers, zo fanatiek is de repliek.

Laat ik maar direct met de deur in huis vallen met te stellen dat het voor mij niet zo nodig hoeft, die pseudo-filosofische uiteenzettingen die per saldo alle variaties zijn op de aloude VVD-*evergreen* van 'vrijheid in gebondenheid'. De hoofdvraag van het boek 'wat is verantwoordelijkheid in relatie tot vrijheid?' houdt me dan ook niet bepaald uit de slaap. Ik kan me historisch-sociologisch weinig voorstellen bij de notie van totale individuele vrijheid en net zomin als sociaal-democraten veel energie

stoppen in een discours over wat hun gelijkheids- of rechtvaardigheidsidee in onversneden vorm zou voorstellen, acht ik de urgentie voor een debat waarin het vrijheidsbegrip van zijn alomvattende, karikaturale dimensies wordt ontdaan, erg groot. Laat ik maar gewoon simpel paars zeggen dat wat mij betreft de Nederlandse liberalen hun kwade geweten niet behoeven te temmen. In Jorritsma, Zalm of Van Aartsen heb ik nooit amorele vrijbuiters kunnen zien, die burgermansfatsoen aan hun laars lappen en zich te buiten gaan aan losbandige vrijheid. Zelfs heb ik er destijds geen *Thatcherites* of stille Reagan-aanhangers in kunnen herkennen, terwijl op die varianten van het economisch neo-liberalisme het ingesleten 'vijandbeeld van het liberalisme' grotendeels gestoeld is.

Minder geslaagd vind ik bovenal de introductie van het begrip publieke verantwoordelijkheid als aanduiding van de begrenzing van de liberale vrijheidsidee. Om te beginnen is het typisch een term uit het genre van CDA-eufemismen ('publieke gerechtigheid', 'de verantwoordelijke samenleving'). Een onhelder, multidefinieerbaar begrip, met een vage morele, ethische geladenheid. Liberalen zijn evenwel geen confessionelen, en anders dan deze laatsten lukt het de gedegen denkers rondom de Teldersstichting niet om een term vaag en ethisch in de lucht te laten zweven. In plaats daarvan gaan de diverse auteurs in de bundel *Publieke verantwoordelijkheid* dat begrip definiëren, ontleden, rubriceren en analyseren. Dit levert, ik kan het niet anders stellen, een bijna hilarische hoeveelheid typen en soorten publieke verantwoordelijkheid op. Zo onderscheiden de redacteuren reeds drie soorten verantwoordelijkheid, waarbij het mij al volstrekt onduidelijk is wat ze precies voor ogen hebben. Verantwoordelijkheid als persoonlijke aansprakelijkheid *alla*; maar een tweede soort 'betreft mensen die bij hun optreden in de private sfeer doordringen tot in de publieke sfeer, of die omdat ze een overheidsfunctie bekleden in de publieke sfeer opereren', terwijl 'een derde soort ook nog om de hoek komt kijken'. Vervolgens onderscheidt verderop in de bundel de rechtsfilosoof Paul Cliteur nog eens drie andere vormen van verantwoordelijkheid, ontleend aan een filosofisch woordenboek, welke hij vervolgens in een matrix verbindt met de typologie van Groenveld en Van Schie. Tot overmaat van ramp gaat vervolgens elke andere auteur in het boek nog liberaal-vrijzinnig op de loop met

eigen omschrijvingen van het begrip publieke verantwoordelijkheid. Waarbij men - een somber teken aan de wand - expliciet gaat verwijzen naar betekenissen uit de Van Dale of Koenen-woordenboeken. De bundel geeft aldus de indruk volgens de methode van de rorschachtest te zijn ontstaan. De redactie heeft de diverse auteurs het concept publieke verantwoordelijkheid als een multi-interpretabele inktvlek voorgehouden en, afhankelijk van talent, originaliteit en vermogen, hebben dezen hun eigen interpretaties en associaties in artikelvorm bij dit concept geleverd.

Alles overziende, moet geconstateerd worden dat publieke verantwoordelijkheid voor een heus debat een onbruikbaar concept is. Er is een totale spraakverwarring in het boek te constateren inzake deze kernnotie. Na lezing is die term voor mij in een totale begripsmist blijven hangen. Er is weinig van beklijfd. In die zin is er sprake van een niet geslaagd project en van een onvoldoende geregisseerd en geredigeerd boek. Mislukt is dus eveneens de vervanging van de controversiële terminologie van moraal en moraliseren door de notie van verantwoordelijkheid. En wat mij betreft is dat een goede zaak. Liever het debat in omstrede, heldere bewoordingen, dan in vage, omzwachtelde begrippen. Wat is er mooier dan een partijraad waarop men fors van mening verschillend over de grond rolt?

VAN LOCKE TOT TERPSTRA

De algemene noemer van 'publieke verantwoordelijkheid' mag dan in het boek niet erg uit de verf gekomen zijn, anders is dat gesteld met enkele afzonderlijke bijdragen wanneer het verantwoordelijkheidsbegrip van operationele inhoud wordt voorzien. Zo is bijvoorbeeld het polemische betoog van U. Rosenthal tegen postmoderne opvattingen inzake de 'verplaatsing van de politiek' of de 'vergruisde staat' zeker het lezen waard. Hij legt de nadruk opnieuw op het primaat en de finale verantwoordelijkheid van democratische politiek tegenover onheldere beelden van netwerken en partnerships in een gefragmenteerde staat. 'Politiek is de kunst van het geautoriseerd neen zeggen', is een uitspraak die in Rosenthals argumentatie zou passen. In het boek komen we ook de altijd fris-intelligente denkstijl van de eerder aangehaalde Paul Cliteur tegen. In een boeiend betoog beargumen-

teert hij aan de hand van de vraag 'hoe beheers je tien-duizend klerken' dat Nederland feitelijk nog geen voltooide democratie is. De ministeriële verantwoordelijkheid ten aanzien van de ambtelijke bureaucratie is nog altijd slecht geregeld: de ambtenaren zijn onschendbaar en onttrekken zich meer en meer aan democratische controle, bijvoorbeeld als gevolg van de expansie van 'zelfstandige bestuursorganen'. Het stuk wordt enigszins ontsierd door een voortzetting van Cliteurs filippica tegen Doc- ters van Leeuwen, de voormalig procureur-generaal.

Vervolgens komt een drietal thema's in het boek aan de orde: het actuele thema van de maatschappelijke verantwoordelijkheid van ondernemingen, zo op het oog wordt weinig toegevoegd aan het lopende debat daar- over. Vervolgens een tweeluik over 'verantwoordelijkheid en gezondheidszorg'. De ethica Dupuis houdt een boei- end pleidooi om de eigen verantwoordelijkheid in de zorg een grotere rol te laten spelen, maar stuit vervol- gens op aloude ethische kwesties van het type: mogen de goeden onder de kwaden lijden? Een huisarts schreef een ode aan het beroep van huisarts. Gerry van der List schreef een, voor zijn doen, weinig temperamentvol stuk over 'de journalist als burger'. Met twee gemeenplaatsen - een volk krijgt de pers die het verdient en een goede journalist laat zijn oren niet alleen hangen naar sensatie en de commercie - is diens opvatting van de verantwoor- delijkheid van de journalistiek wel weergegeven.

Met misschien wel de twee interessantste stukken sluit het boek af. De geschiedfilosoof Van der Dussen schrijft over 'verantwoordelijkheid voor toekomstige generaties' en - het kon niet uitblijven - Frits Bolkestein over 'liberalisme en maatschappelijke verantwoordelij- heid'. Boeiend aan beide stukken is dat zij haaks staan op de eerder beschreven defensieve oriëntatie, op het vij- andbeeld van het liberalisme. Zowel Van der Dussen als Bolkestein benut het bekende begrippenpaar *Gesinnungs- ethik* en *Verantwortungsethik* van Max Weber om het ver- schil te duiden tussen het ogenschijnlijk sociale en ethi- sche socialisme en confessionalisme aan de ene kant en het ogenschijnlijk amorele egoïstische liberalisme aan de andere kant. Het is een voor de liberalen iets te hoog- moedige beschrijving geworden, dunkt me, maar het onderscheid tussen zogeheten plichtethiek en doeethiek is uiterst relevant. Maar het zijn niet alleen de liberalen

die door hebben dat een bakker die zijn eigen belang nastreeft, vaak lekker brood verkoopt.

Een meer algemeen kritiekpunt bij de beschouwingen in dit boek, en in het bijzonder bij die van Bolkestein, is dat het politieke denken in de VVD zo sterk op de klas- siek-liberale traditie georiënteerd is. Bolkesteins betoog laat zich lezen als een exegese van het werk van Adam Smith via Hayek tot Rawls. Knap en bewonderenswaardig (ik zie het weinig PvdA-politici nadoen, zelfs met *ghost- writers*), maar het probleem zit hem erin dat dit type beschouwing de valse schijn wekt alsof VVD-programma en -politiek organisch met de politieke theorie van het liberalisme verbonden zijn. Alsof er een rechte lijn loopt van Locke, Montesquieu naar Erica Terpstra. Die relatie tussen een partij als de VVD met de veelkleurige histori- sche liberale traditie dient veel meer geproblematiseerd te worden en ook zorgvuldiger te worden bezien. Hoe dacht Adam Smith over zoiets als de Zalmnorm voor de overheidsuitgaven of Isaiah Berlin over een zeer strikt asielbeleid? Bovendien, hoe onderscheidend kan de libe- rale claim van de VVD helemaal zijn ten opzichte van andere partijen, die op zijn minst alle erfgenaam zijn van het politiek liberalisme?

VVD'ERS IN DE MIST

Tot slot. Van der Dussen beschrijft op een fraaie manier hoe de toegenomen snelheid van maatschappelijke ont- wikkelingen ervoor zorgt dat het verleden en de toe- komst in snel tempo uit elkaar groeien. 'De snelheid van het historisch proces gaat dus gepaard met een ineen- schrompeling van het heden (...) We leven als het ware in een dichter wordende mist, waarin het zicht zowel voor- als achteruit voortdurend beperkter wordt.' Als gevolg van dit alles is er sprake van desoriëntatie en onzeker- heid. 'De reactie hierop kan natuurlijk niet uitblijven: de roep om het herstel van (oude) normen en waarden ...' Bolkestein leeft volgens de opvatting van Van der Dussen in die mist. Immers bij hem luidt het: 'Algemene gedrags- regels die twee eeuwen geleden in kleinschalige leefver- banden gemeengoed waren, komen nu binnen een groot- schaliger en aan veel meer invloeden onderhevige maat- schappij moeilijk tot stand. We zijn daarom genoodzaakt meer onderhoudswerkzaamheden aan de gedragsregels te verrichten.' Zie daar de redegeving voor de introductie

van het moraal-vraagstuk binnen het liberale denken van de VVD in een notedop.

Overigens valt te hopen dat die onderhoudswerkzaamheden waar Bolkestein over spreekt ook worden toegepast op het concept 'publieke verantwoordelijkheid', zodat de VVD op een volgende verjaardag een nog passender cadeau mag ontvangen.

K. Groenveld, P.G.C. van Schie (red.), *Publieke verantwoordelijkheid*, Assen, Van Gorcum, 128 pagina's.

Drs. R. Cuperus is wetenschappelijk medewerker van de Wiardi Beckman Stichting en eindredacteur van het tijdschrift Socialisme & Democratie.